

Aanzet

Historisch tijdschrift

• jaargang 30 nr.4

Artikelen:

- De keizer en de nazi's
- Een Karolingische bron van discussie
- Van AJC naar Ruimte
- Onkruid vergaat niet, of toch wel?
- Pronken met je vrijheid!

En:

**The most inspiring history book
you have ever read**

**Een verzameling Engelstalige recensies van
'klassiekers' uit de geschiedschrijving**

Historisch Tijdschrift Aanzet is opgericht in 1982. Sinds 2000 wordt het tijdschrift uitgegeven door de Utrechtse Historische Studentenkring. Deze jaargang bestaat uit vier nummers.

De redactie biedt jonge historici de ruimte artikelen te publiceren op basis van historisch onderzoek of recente historische uitgaven.

De Aanzetredactie bestaat uit studenten Geschiedenis die op vrijwillige basis werken.

POSTADRES

Historisch Tijdschrift Aanzet
Drift 6
3512 BS Utrecht
030-2536449

ABONNEMENTEN

Sluit een abonnement af door een email te sturen naar redactieaanzet@uhsk.nl.

Een jaarabonnement kost €10,-.
Steunleden betalen €15,-.

Rekeningnummer: 53.60.314
t.n.v. UHSK te Utrecht
3512 BS/6 Utrecht
o.v.v. het gewenste abonnement

LOSSE NUMMERS

Losse nummers kosten €5,-.

HOOFDREDACTIE

Remy Balistreri en Jelle Wassenaar

EINDREDACTIE

Hidde Goedhart

BEELDREDACTIE

Wouter van Leeuwen

REDACTIE

Lauren Antonides, Daan den Braven,
Nick Oosterwijk, Joram Schollaardt,
Ieke Schout, Sef Wijnands en Wisanne
van 't Zelfde.

REDACTIERAAD

Pepijn Corduwener MA, prof. dr. Ed
Jonker, dr. Jacco Pekelder, dr. Asker
Pelgrom, dr. Remco Raben, dr. Carine
van Rhijn, dr. Joes Segal en dr. Christianne Smit.

ONLINE

redactieaanzet@uhsk.nl
aanzet.wordpress.com

De redactie heeft ernaar gestreefd om rechthebbenden van copyright te achterhalen. Zij die menen aanspraak te maken op bepaalde rechten, worden vriendelijk verzocht contact op te nemen.

ARTIKELLEN

- 5 Redactioneel. *Remy Balistreri & Jelle Wassenaar*
- 7 De keizer en de nazi's.
Een onderzoek naar de verhouding tussen Wilhelm II en het nationaalsocialisme door de ogen van zijn adjudant. *Joram Schollaardt*
- 17 Een Karolingische bron van discussie.
De achtergrond van het kloosterplan van St. Gallen in relatie tot de Akense hervormingen (816-817). *Dennis van Ark*
- 29 Van AJC naar Ruimte.
Over de verschuiving naar een vrijer moreel kompas voor jongeren in de PvdA. *Klaas Veenstra*
- 41 Onkruid vergaat niet, of toch wel?
Een geschiedenis van de opkomst en ondergang van de antimilitaristische protestbeweging Onkruid. *Babs den Dulk*
- 53 Pronken met je vrijheid!
Het Engelse staande leger en de nationale identiteit in 1697-1698. *Paul Schilder*

RUBRIEKEN

- 63 De Passie van... Ed Jonker. *Daan den Braven & Wouter van Leeuwen*
- 69 Beeldspraak. *Leonard V. Rutgers*
- 73 Geschiedenis als Toekomst. *Joram Schollaardt & Wisanne van 't Zelfde*

REVIEWS

- 77 The most inspiring history book you have ever read.
Oscar Gelderblom
- 78 What's Public in Public Opinion? Theorising the Public Sphere.
Pascale van Gils & Sacha van Leeuwen
- 84 Probing the Institutional Foundations of Development.
Gijs Dielen
- 88 Timeless Work on the Transformation of European Thought.
Henk-Jan Dekker
- 92 The Orient as the Shadow of European Identity.
Klaus Neumann
- 95 Regarding the Cause and Periodization of the Great Divergence.
Alexander van den Berg & Christian Klötzer
- 100 A Cultural Pioneer.
Lorenzo Oldřich Rinaudo

Redactioneel

REMY BALISTRERI & JELLE WASSENAAR

Op vrijdag 1 mei jongstleden vierden we de dertigste jaargang van Historisch Tijdschrift Aanzet met een feestelijke jubileumbijeenkomst. De huidige redactie en ongeveer vijftig voormalig redactieleden, studenten en docenten luisterden naar verschillende sprekers die hun licht lieten schijnen op de geschiedenis van Aanzet. Tijdens een afsluitende borrel was het volledige archief uitgestald en werden ervaringen tussen generaties uitgewisseld. Hoogleraar Ed Jonker wist het pakkend te verwoorden: 'Zo'n jubileumviering is een cultureel fenomeen. De redactie had zin in een feestje, dus kwam er een feestje.' Strikt genomen was er geen directe aanleiding voor een viering. Aanzet werd opgericht in 1982 en hoewel over de schoonheid van het getal 33 gediscussieerd kan worden, wordt het maar zeer zelden als een mijlpaal beschouwd. Omdat Aanzet door financiële moeilijkheden aan het eind van de jaren negentig even niet verscheen en we dientengevolge op dit moment de dertigste jaargang beleven, vond de redactie dat we een feestje op basis van een mooi rond getal toch konden verantwoorden.

Onze feestelijke bijeenkomst had een

bijkomend voordeel: als historisch tijdschrift is het buitengewoon nuttig eens naar de eigen geschiedenis te kijken. Het complete archief werd doorgespit en er werd contact gelegd met nagenoeg alle 147 oud-redactieleden. We zagen dat Aanzet, oorspronkelijk een idealistisch gedreven en op methoden en technieken gericht tijdschrift, in de jaren tachtig veranderde in een publicatieplatform waarin niet langer het proces, maar het eindproduct centraal staat. Van de aanvankelijk kritische houding ten aanzien van de universiteit is weinig over: de kopij komt voort uit het curriculum en het blad is daarmee in het verlengde van de universiteit komen te staan. Of dat erg is is de vraag. In de huidige vorm lijkt Aanzet te passen in een tijdsbeeld waarin een eerste historische publicatie door geschiedenisstudenten gezien wordt als een verleidelijk aanbod.

Onze duik in het Aanzetarchief heeft ons in ieder geval geïnspireerd alle edities vanaf 1982 door middel van een digitaal archief op onze website online beschikbaar te maken. Geen eenvoudige opgave, aangezien onze huidige website zich niet leent

voor een dergelijk platform. De komende maanden zal de redactie dan ook gaan werken aan een nieuwe website, waarop dertig jaargangen historische publicaties inzichtelijk zullen zijn. Dit is slechts een van de lopende zaken onder de noemer van digitalisering. Op uitdrukkelijk verzoek van de Algemene Ledenvergadering van de UHSK worden op het ogenblik meerdere digitale initiatieven ondernomen. Min of meer gelijktijdig met het uitkomen van dit nummer, verschijnt op onze website een web only-artikel van masterstudente Willemijn Luchtenbelt, waarin handig gebruik wordt gemaakt van alle voordelen die digitaal publiceren biedt: veel foto's, filmpjes en bronmateriaal. Het uitgangspunt is, hoe dan ook, dat naast de digitale activiteiten van Aanzet de papieren edities blijven bestaan. Een papieren Aanzet heeft meerwaarde, zowel als het gaat om logistieke zaken als verspreiding en bereiken van lezers als om meer culturele redenen als lezerscomfort, archiefwaarde en de voorkeur onder auteurs om iets tastbaars te publiceren.

Deze Aanzet, nummer vier van de dertigste jaargang, heeft ook een andere uitdaging van deze tijd ter hand genomen. Vooralsnog verschenen alle publicaties in dit blad in het Nederlands, maar toen ons een aantal Engelstalige recensies van hoge kwaliteit in de schoot geworpen werden, begon de mogelijkheid van Engelstalige artikelen toch te kriebelen. De recensies

in dit nummer zijn dus in het Engels, bij wijze van experiment. Het afwegen van de voor- en nadelen van een tweetalig tijdschrift is nog in volle gang en wordt dus ongetwijfeld vervolgd. De overige stukken in Aanzet zijn 'gewoon' in het Nederlands geschreven en behandelen een breed scala aan historische onderwerpen. Naast een Karolingische bron van discussie, de Engelse nationale identiteit in de zeventiende eeuw en keizer Wilhelm II en de nazi's leest u ook twee artikelen over de Nederlandse naoorlogse politiek. De een analyseert een vrijer moreel kompas voor de PvdA-jeugd en de ander de actiegroep Onkruid. We spraken Ed Jonker over zijn historische passies, René de Kam over cultureel erfgoed als mogelijk toekomstig werkveld en vroegen Leonard Rutgers een inspirerende primaire bron uit zijn onderzoek te bespreken.

De huidige hoofdredacteurs dragen na dit nummer hun taak over aan Yvonne van Laarhoven, momenteel voorzitter van de UHSK. Bovendien zijn we door het afstuderen van een aantal van onze redactieleden ook nog op zoek naar nieuw redactietalent. Ambitieuze, taalvaardige studenten Geschiedenis die zin hebben in een journalistieke, inhoudelijke, leerzame, maar stiekem ook erg gezellige uitdaging zijn van harte uitgenodigd om te solliciteren.

De keizer en de nazi's

Een onderzoek naar de verhouding tussen Wilhelm II en het nationaalsocialisme door de ogen van zijn adjudant

JORAM SCHOLLAARDT

Toen keizer Wilhelm II nog op de Duitse troon zat onderhield hij goede contacten met meerdere Joden, die 'Kaiserjuden' werden genoemd. Na zijn vlucht naar Nederland nam hij steeds sterkere nationaalsocialistische standpunten in; volgens Christopher Clark werd hij tijdens zijn verblijf ook antisemiet. Joram Schollaardt onderzoekt deze ontwikkeling aan de hand van bronmateriaal uit Museum Huis Doorn. Veranderden de meningen van de keizer werkelijk, en zo nee, waarom veinsde hij nazistische visies?

Keizer Wilhelm II vluchtte, nadat zijn land het onderspit moest delven in de Eerste Wereldoorlog, op 10 november 1918 naar Nederland. Eenmaal aangekomen werd hij ondergebracht bij graaf Godard Bentinck in Amerongen, bij wie hij in de Johanniter Orde zat.¹ Na een spannend jaar waarin het onduidelijk was of de Nederlandse regering hem aan de Entente zou uitleveren, verhuisde Wilhelm II naar Doorn, waar hij tot aan zijn dood in 1941 zou wonen. Vooral in zijn thuisland, waar het nationaalsocialisme opkwam, was het een roerige periode.

De keizer probeerde met de nazi's aan te pappen, zoals blijkt uit het feit dat Hermann Göring Huis Doorn twee keer heeft bezocht.² Bij het eerste bezoek, in januari 1931, was de keizer terughoudend. Toen Göring in februari 1932 nogmaals langskwam liet de keizer zijn voorzichtigheid varen.³ Het fysieke contact tussen Wilhelm II en de nazitop bleef tot deze twee ontmoetingen beperkt. Nadat eind 1932 een brief met kritiek op de nazi's, die de keizer aan de kroonprins had gestuurd, in handen van Göring kwam, was toenadering uitgesloten. De vertrouwelingen van de

keizer, waaronder militair attaché Von Kleist, hofmaarschalk Grancy, admiraal Levetzow en Wilhelm II's tweede vrouw Hermine, hebben echter wel veel contact met de nazi's gehouden.⁴

Wat zag de keizer in het nazisme? Om deze vraag te beantwoorden richt ik mij op twee belangrijke elementen van het nationaalsocialisme: expansionisme en antisemitisme. Ik begin met een historiografisch overzicht aangaande beide aspecten. Vervolgens zal ik deze aan een aantal primaire bronnen toetsen, waarbij de nadruk zal liggen op de dagboek aantekeningen van Wilhelms trouwe adjutant, Sigurd von Ilseman.

HISTORIOGRAFISCH OVERZICHT

Het is waarschijnlijk dat Wilhelm II naar een zo groot mogelijk rijk heeft gestreefd, omdat dit welvaart, macht en prestige oplevert. Bovendien moest de keizer niets hebben van andere volkeren.⁵ Zijn scheldnamenarsenaal was rijkelijk gevuld en werd intensief gebruikt. Het is daarom niet verwonderlijk dat historicus Christopher Clark de nazistische expansionistische politiek aanmerkt als belangrijke drijfveer voor een groot deel van de Duitse adel

1 Daarmee had Bentinck de plicht de keizer onderdak te bieden, zie: L. Gerretsen, 'Amerongen even het middelpunt van de wereld', *Thema Tijdschrift* 2 (2014) 23.

2 Clark, *Kaiser Wilhelm II*, 356 en J.C.G. Röhl, *Wilhelm II. Der Weg in den Abgrund 1900-1941* 3 (München 2008), 1304-1306.

3 Röhl, *Wilhelm II* 3, 1304-1306.

4 Der Spiegel, 'Wilhelm II. Traum vom Thron', *Der Spiegel* 37 (1968) 97; Clark, *Kaiser Wilhelm II*, 355; Gutsche, *Ein Kaiser im Exil*, 131 en Röhl, *Wilhelm II* 3, 1304-1306.

5 J.C.G. Röhl, *Wilhelm II. Der Aufbau der Persönlichen Monarchie, 1888-1900* 2 (München 2001) 169-190.

om zich bij de nationaalsocialisten aan te sluiten.⁶ Zij konden deze agressieve buitenlandpolitiek wel waarderen. Ook de keizer was blij met dit aspect van de nazistische politiek, stelt zijn biograaf John van der Kiste.⁷ Net als de nazi's

vond Wilhelm II dat de Duitsers het beste ras ter wereld vormden en dat ze daarom 'Lebensraum' verdienen.

Was Wilhelm II antisemitisch? Over deze vraag bestaat onder historici iets meer verdeeldheid. Clark stelt dat Wilhelm II pas tijdens zijn ballingschap antisemitisch werd.⁸ Voor die tijd was hij namelijk bevriend met Joden en maakte hij dankbaar

gebruik van hun diensten. Deze mensen werden de 'Kaiserjoden' genoemd. Het is daarom lastig voor te stellen dat de keizer ondertussen een overtuigd antisemiet was. Volgens Clark veranderde dit na de Eerste Wereldoorlog, een visie die hij overneemt van Wilhelm II-bio-

graaf Willibald Gutsche. De ex-keizer was hiermee geen uitzondering. In de jaren na de Eerste Wereldoorlog werd het antisemitisme steeds populairder in Duitsland. Gutsche schrijft: 'Nicht nur faschistische Strömungen, sondern auch andere republikfeindliche chauvinistische und revanchistische Bewegungen bedienten sich des Antisemitismus'.⁹ Wilhelms Jodenhaat werd door zijn omgeving gestimuleerd. Van der Kiste claimt in de correspondentie van de ex-keizer veel aanwijzingen voor dergelijke gevoelens te vinden.¹⁰ Ook John Röhl stelt dat de voormalig keizer zeer antisemitisch was. Hij citeert uit een brief van de ex-keizer aan zijn Amerikaanse jeugdvriend Bigelow in 1927: 'die Juden suchten "die Welt zu zerstören – so wie sie mein Land zerstören"'.¹¹

DAGBOEKEN VAN EEN ADJUDANT

De notities van Ilseman bieden een goed inzicht in het leven dat Wilhelm II in Nederland leidde. Wellicht nog beter dan de keizer was Ilseman in staat accurate aantekeningen te maken. Hij stond erg dicht bij de keizer, maar kon toch genoeg afstand bewaren voor een kritische blik. Zijn aantekeningen

6 C. Clark, *Iron Kingdom. The Rise and Downfall of Prussia, 1600-1947* (Londen 2006) 662.

7 J. van der Kiste, *Kaiser Wilhelm II. Germany's Last Emperor* (Stroud 2013) 353.

8 C. Clark, *Kaiser Wilhelm II. A Life in Power* (Londen 2009) 354-355.

9 W. Gutsche, *Ein Kaiser im Exil. Der letzte deutsche Kaiser Wilhelm II. In Holland. Ein kritische Biographie* (Marburg 1991) 75-77 en Clark, *Kaiser Wilhelm II*, 76.

10 Van der Kiste, *Kaiser Wilhelm II*, 353.

11 Röhl, *Wilhelm II* 3, 1295.

Sigurd von Ilseman (midden) aan de thee samen met Wilhelm II (tweede van rechts) na de dagelijkse houthakessie in het park van Huis Doorn. Bron: archief Museum Huis Doorn

vormen daarom een mooi uitgangspunt om de relatie tussen de keizer en het nazisme te bestuderen.

Sigurd von Ilseman werd in de zomer van 1918 benoemd tot adjudant van de Duitse keizer. Toen Wilhelm II op 9 november besloot te vluchten, wilde hij dat zijn nog jonge vertrouweling hem zou vergezellen tijdens zijn reis naar een onzekere toekomst.¹² Deze keizerlijke wens gaf voor Ilseman de doorslag in zijn keuze de Pruisische vorst naar Nederland te volgen. Ilse-

mann maakte, vanaf het moment dat hij in 1918 tot adjudant benoemd werd, frequent aantekeningen. Er moet terughoudend met de term dagboeken worden omgegaan, omdat dit suggereert dat ze over Ilseman zelf gaan. Dit is nauwelijks het geval. Doorgaans schrijft hij over de keizer. Slechts hier en daar permittent hij zich een korte opmerking over zijn eigen situatie.

Er kleefte een aantal problemen aan Ilseman's aantekeningen. Hij komt in zijn notities uitzonderlijk positief naar voren als immer loyale adjudant, die als enige zijn vorst eerlijk informeert. Daarnaast is het de vraag of Ilseman

¹² S. von Ilseman, *Der Kaiser in Nederland. Aantekeningen van de laatste vleugeldjulant van Keizer Wilhelm II uit Amerongen en Doorn 1918 – 1923 I* (Baarn 1968) 36, 39-40.

later geen zaken heeft aangepast. Vanaf 1923 begon hij met het uittypen van zijn aantekeningen. Het is goed mogelijk dat zijn geheugen hem soms in de steek liet.¹³ Het valt ook niet uit te sluiten dat hij achteraf zijn eigen fouten heeft weggepoetst of standpunten heeft aangepast. Zijn notities zijn pas na zijn dood gepubliceerd dus er valt niet te controleren wat er in de tussentijd mee is gebeurd. Wel staat vast dat er zaken weggelaten zijn, de reden hiervoor is niet bekend.¹⁴

EEN NAZISTISCHE KEIZER?

In Ilsemanns dagboekantekeningen wordt nauwelijks over Joden gesproken, zeker tot 1931 duidt bijna niets in de notities erop dat Wilhelm II iets tegen Joden heeft. Er zijn zelfs fragmenten die op het tegenovergestelde duiden. In 1926 sprak de ex-keizer bijvoorbeeld over Jezus: 'De mensen kibbelen er over of hij Ariër of Jood is. Hij is Gods Zoon geweest en daarmee is de hele kwestie opgelost!'¹⁵ Daarnaast werkte de keizer, zo blijkt uit Ilsemanns aantekeningen, nauw en graag samen met de Tsjechi-

sche schrijver Nowak, die Joods was.

Er is echter ook een fragment waaruit keizerlijke antisemitische gevoelens zouden kunnen blijken. Over een onderhoud van de Duitse wetenschapper Frobenius met de ex-keizer in 1925 schrijft Ilsemann: 'Daarbij was de keizer weer van mening, dat het grootste deel van het Oude Testament niet in de Bijbel hoort'.¹⁶ Omdat dit deel van de Bijbel over Joden gaat, zou hieruit kunnen worden afgeleid dat Wilhelm II niet op Joden gesteld was, maar het bewijs hiervoor is in de aantekeningen van Ilsemann zeer zwak.

Hiertegenover staat een getypt document waarin verschillende Europese volkeren worden getypeerd. De datum en de plaats zijn door de keizer bovenaan genoteerd.¹⁷ Dit betekent dat hij het document heeft gezien en goedgekeurd. Hij is flink kritisch jegens zowel Duitsland als de andere volkeren, maar bij '3 Joden' is hij het meest onverbiddelijk: 'Untergang Europas'.

Wat betreft het expansionisme stond de ex-keizer dichterbij de nationaalsocialisten. Wilhelm II vond dat Duitsland

*Over Joden
is de keizer
het meest
onverbiddelijk:
zij zijn de
'Untergang
Europas'*

13 Ilsemann, *Der Kaiser in Nederland 1*, 10. Dit is geschreven door de bezorger van het boek: Harald von Koenigswald.

14 Museum Huis Doorn heeft dit van de familie van Ilsemann te horen gekregen. Deze familie wil echter geen inzage geven in de originele teksten.

15 S. Von Ilsemann, *Der Kaiser in Nederland. Monarchie en nationaal-socialisme. Aantekeningen uit de jaren 1924-1941 2* (Baarn 1969), 54.

16 Ilsemann, *Der Kaiser in Nederland 2*, 23.

17 De conservator van het museum bevestigt dat dit Wilhelms handschrift is.

na de oorlog onrechtvaardig behandeld was: 'Zoals Hindenburg al bij de plechtigheid bij Tannenberg heeft gezegd, is de bewering van Duitslands schuld aan de oorlog een gemene, laaghartige leugen. [Het Verdrag van] Versailles bestaat uit leugens.'¹⁸ De keizer vond dat Duitsland weer een op territoriaal gewin gerichte politiek zou moeten voeren. Uiteraard vond hij dat dit onder leiding van een monarch moest gebeuren, waarbij hij zichzelf het meest geschikt achtte. Een heel duidelijke aanwijzing voor Wilhelms enthousiasme voor de nazistische expansionistische buitenlandpolitiek is een uitspraak die hij in de zomer van 1941 op zijn sterfbed deed. Ilseman bracht hem goed nieuws: 'Nadat hij over de nare Pinksterdagen van een jaar geleden had gesproken, las ik hem de verovering van het eiland Kreta voor en de succesvolle luchtaanval op het Engelse Middellandse Zee-eskader, waarbij Z.M. zei: "Dat is schitterend! Die geweldige troepen van ons!"'¹⁹ Bovendien had de keizer Hitler een jaar eerder schriftelijk gefeliciteerd met de overwinning op Frankrijk.

Sympathie voor het nazisme lijkt,

ondanks Wilhelms steun aan de expansionistische politiek, niet de belangrijkste beweegredenen te zijn geweest voor zijn poging tot toenadering in de jaren dertig. Om hem beter te begrijpen, moet worden ingezoomd op zijn sociale omgeving.

Aan het hof is altijd veel sociaal contact. Hovelingen, zoals vrienden en familie, adjudanten, huisministers en andere hoge functionarissen willen allemaal zoveel mogelijk profiteren van de aanwezige macht, welvaart en prestige. Ze proberen een wit voetje bij de vorst te halen of door middel van sluwe tactieken hun doelen te bereiken. In Doorn was het niet anders. Dit komt goed naar voren in een situatie in 1932 die Ilseman als volgt beschrijft:

Sell is twee dagen bij Z.M. geweest en heeft zeldzame vertrouwelijke gesprekken met hem gehad, niet gestoord door H.M. die in Berlijn is. Nadat de kroonprins zijn vader had geschreven dat naar zijn mening huisminister Kleist van zijn post ontheven moest worden, schijnt de keizer dit werkelijk besloten te hebben. Als opvolger is generaal Dommes uitgekozen, die in principe ook toegestemd heeft, hoewel hij dit ambt een groot offer vindt. Naar mijn persoonlijke mening is Dommes de geschikte man hiervoor. Sell heeft geconstateerd dat Kleist zijn laatste bezoek in Doorn gebruikt heeft om tegen de kroonprins te stoken om daarmee

18 Ilseman, *Der Kaiser in Nederland* 2, 68. De slag bij de Tannenberg werd in 1914 in het huidige Polen uitgevochten en resulteerde in een klinkende Duitse overwinning op de Russen.

19 Ibidem, 331-332. Belangrijk hierbij op te merken is dat de keizer veel interesse in archeologie had en in zijn jongere jaren geregeld naar Griekenland reisde om opgravingen te doen.

zijn baantje te behouden.²⁰

Dit citaat illustreert de machts spelen die plaatsvinden aan het hof. Uit Ilsemanns notities blijkt verder dat de keizer in deze chaos vaak niet meer dan een speelbal is, een man die met alle winden meewaait. Het belangrijkste thema in dit machts spel was de mogelijke terugkeer van Wilhelm II op de Duitse keizerstroon.

*Slechts één
doel had
de keizer
tijdens zijn
ballingschap
voor ogen:
terugkeren op
de troon*

De voormalige keizer heeft tijdens zijn ballingschap slechts één doel voor ogen: terugkeren op de Duitse keizerstroon, die hij als familiebezit beschouwde. Hij zegt hierover: 'Nee, het is niet uit liefde voor het volk dat ik weer op de troon wil terugkeren, maar uit plichtsbesef!'²¹ Niet alleen de keizer was bezig met de herovering van de kroon. Om hem

heen waren de meningen en visies erg verdeeld. De kroonprins en kroonprinses, adjudant Sell en graaf Moltke probeerden, net als Ilsemann, de keizer ervan te overtuigen dat een terugkeer op de troon onmogelijk was. Admiraal Levetzow, Hermine en de huisminster in Berlijn, Nitz, vertelden de ex-keizer echter dat het wel degelijk mogelijk was

de troon te bestijgen. Anderen, zoals generaal Ludendorff, stelden dat de Hohenzollern wel opnieuw een keizerlijke familie zouden moeten worden, maar dat niet Wilhelm II maar zijn zoon de keizerskroon moest dragen. Wilhelm II bleef echter continu hoop houden op de troon en zag in elke machtsverandering in Duitsland een kans opnieuw keizer te worden.

HOOP OP TERUGKEER OP DE TROON

De bovenstaande discussie is essentieel om Wilhelms toenadering tot de nazi's te begrijpen. De keizer wilde terugkeren op de troon en zag de opkomst van het nationaalsocialisme als kans om dit te realiseren. In 1932 voelde de keizer verder weinig weerstand tegen de nazi's. Ilsemann beschrijft de reactie van de keizer op een voor de NSDAP goede verkiezingsuitslag:

Nog eens sprak de keizer over de verkiezingsuitslag. Het was zeer verstandig van de nazi's, dat zij geen programma opgesteld hadden, want dat wist hij uit eigen ervaring: zodra men met een programma komt, vallen de anderen er op aan en bekritisieren het. Daarom moest Hitler wachten tot hij aan de macht was, en dan handelen. Toen Haxthausen zei dat de nazi's over de monarchie niet spraken, omdat de meesten daar niets van wilden weten, bestreed Z.M. dat krachtig, want

20 Ilsemann, *Der Kaiser in Nederland* 2, 197-198. Nieuwe vertaling uit transcript.

21 Ilsemann, *Der Kaiser in Nederland* 1, 291.

hij had het zwart op wit, namelijk na een rede van Hitler in Keulen enige weken geleden, gekregen. Dat is blijkbaar voor hem voldoende.²²

De discussie die de vertrouwelingen van Wilhelm II voerden over de mogelijkheid van een terugkeer op de troon veranderde in 1931 van aard. De vraag werd nu of de ex-keizer toenadering moest zoeken tot de nationaalsocialisten. Net als bij de eerste discussie waren er overtuigde voor- en tegenstanders. De voorstanders waren over het algemeen dezelfde mensen als degenen die de keizer hoop gaven op een terugkeer op de troon. Hermine was de belangrijkste voorstander van toenadering tot de nationaalsocialisten. Samen met adjudant Kleist had zij veel fysiek contact met de nazi's in Berlijn. Een aantal zoons van Wilhelm II sloot zich aan bij de NSDAP. August Wilhelm (Auwi) deed dit al in 1929. De prinsen Eitel en Oskar moesten halverwege de jaren dertig trouw zweren aan Hitler om lid te kunnen blijven van de *Stahlhelm*, de Duitse veteranenvereniging. Hier-tegenover stond echter ook een aantal tegenstanders. Adjudant Dommes zag bijvoorbeeld weinig mogelijkheden in het nazisme. Opvallend is dat Wilhelm II hem in 1932 tot huisminister benoemde ten koste van Kleist. Dit zou erop kunnen duiden dat de ex-keizer toen

Prins August Wilhelm sloot zich al in 1930 aan bij de NSDAP. Bron: archief Museum Huis Doorn

al naar het kamp van de tegenstanders neigde, waar ook de kroonprins en kroonprinses in zaten. Ilseman ziet weinig heil in het nazisme als bezorger van de troon. Zo schrijft hij op 25 december 1931:

In Doorn hoort men al enkele maanden, dat de Nazi's de keizer op de troon zouden terugbrengen; alle hoop, alle gedachten, alle gesprekken en alle brieven gaan van deze verwachting uit. En hoe staat het er nu in werkelijkheid mee? Mijn oordeel is wel geen maatstaf, maar ik heb de indruk, gekregen, dat ongeveer 50% van alle nazi's de monarchie uit principe niet willen, 25% nu of in de naaste toekomst niet en dat, als aan de overigen gevraagd werd, wie zij dan als monarch wilden hebben, de menin-

22 Ibidem, 181.

gen zeer verdeeld waren. Slechts een heel klein percentage zou wel bereid zijn voor de keizer in Doorn te kiezen.²³

In 1932 had Wilhelm II dus nog vertrouwen in de nationaalsocialisten in het algemeen en in Hitler in het bijzonder. Sterker nog, hij probeerde bij het tweede bezoek van Göring uit alle macht de gunst van de nazi's te winnen. De ex-keizer liet het zelfs toe dat Hitlers vertrouweling in pofbroek aan tafel verscheen, normaal gesproken een doodzonde, waarover de heren in het gevolg van Wilhelm II uiterst vertoewardigd waren. Deze toegeefflijke houding van de ex-keizer verdween echter al snel. In de jaren erna werd namelijk duidelijk dat de nazi's niet van plan waren de monarchie in ere te herstellen, en dat ze een terugkeer van de ex-keizer als hoogste Duitse leider volledig uitsloten. Wilhelm II probeerde de nationaalsocialisten niet langer te vriend te houden en verbood zijn familieleden, deels tevergeefs, zich aan de NSDAP te binden. Het harde optreden van de nazi's tegen de Joden tijdens de *Kristallnacht* veroordeelde de keizer scherp:

Het is een schande, wat daar thuis gebeurt. Het wordt nu de hoogste tijd, dat het leger ingrijpt; het heeft zich veel laten welgevalen, hier mag het onder geen be-

ding aan meedoen, nu moeten de oude officieren en alle fatsoenlijke Duitsers protesteren.²⁴

Een paar dagen later sprak hij: 'Auw heb ik in het bijzijn van zijn broers mijn mening gezegd. Hij durft ons te zeggen, dat hij het met de jodenpogroms thuis helemaal eens was en dit optreden goedkeurt. Toen ik hem zei dat ieder fatsoenlijk mens dit optreden misdadig vond, liet hem dat totaal koud. Hij is voor onze familie verloren, hij hoort niet meer bij ons'.²⁵

Deze kritiek op de nazi's is ook terug te zien in Wilhelms marginalia. Dit zijn opmerkingen die hij schreef op de teksten die hij onder ogen kreeg. Bij een stuk in de Berliner Monatshefte noteerde de keizer: 'Sozial ist das gegentheil von N[ational] Sozialistisch', en, 'Das Soziale deutsche Reich ist Kaiserlich nicht Nazi!'²⁶ Hier laat hij er geen misverstand over bestaan dat hij de macht in Duitsland zou moeten hebben, niet de nazi's.

CONCLUSIE

Was de keizer antisemitisch? De Wilhelm II-biografen zijn het er over eens dat de ex-keizer in zijn tijd op Doorn

24 Ibidem, 300.

25 Ibidem, 301.

26 Marginalia op een exemplaar van de Berliner Monatshefte. Berliner Monatshefte, maart (1940) 130. Archief Museum Huis Doorn.

23 Ilseman, *Der Kaiser in Nederland* 2, 169.

antisemitisch was. Het document van Museum Huis Doorn biedt hier ondersteunend bewijs voor. Dit zou niet opmerkelijk zijn, want antisemitisme was in deze periode salonfähig.

Uit de notities van Ilseman blijkt echter wel dat de keizer voor 1931 nauw samenwerkte met de Jood Nowak. Bovendien, toen in de jaren voor de oorlog het geweld tegen Joden oplaaide, was de keizer hier zeer verontwaardigd over. Het lijkt daarom zeer onwaarschijnlijk dat de keizer uitroeiing aan zijn eventuele antisemitische gevoelens koppelde. Toch blijft het lastig in te schatten in welke mate de keizer zich druk maakte om Jodenvervolgingen en welke andere motieven meespeelden. Wellicht probeerde hij slechts de nationaalsocialisten onderuit te halen en zag hij in dit antisemitische geweld een ideale aanleiding om zijn gal te spuwen.

De keizer stond pontificaal achter de nazistische expansie, wat vermoedelijk voortkomt uit het feit dat hij 'zijn rijk' het liefst zo machtig mogelijk zag. Zijn hoop opnieuw de Duitse keizerstroon te bestijgen zal hierin ongetwijfeld een belangrijke rol hebben gespeeld. Dit was cruciaal in zijn besluit toenadering tot de nazi's te zoeken, in elk geval van groter belang dan zijn eventuele affectie voor de nationaalsocialistische ideologie.

Joram Schollaardt (20) is bachelorstudent Geschiedenis aan de Universiteit Utrecht. Hij richt zich met name op hedendaagse geschiedenis. Hiernaast loopt hij stage bij Museum Huis Doorn, waar hij werkt aan een hertaling van de dagboeken van Wilhelms adjudant, Sigurd von Ilseman.

Een Karolingische bron van discussie

De achtergrond van het kloosterplan van St. Gallen in relatie tot de Akense hervormingen (816-817)

DENNIS VAN ARK

Het kloosterplan van Sankt Gallen is een van de belangrijkste overgebleven architectonische tekeningen uit de middeleeuwen. Meer dan een feitelijke plattegrond van de Zwitserse abdij toont het plan echter een ideaalbeeld: lang werd de tekening gezien als een voorbeeldig model van een Karolingisch klooster. Dennis van Ark onderzoekt in dit artikel in hoeverre het plan beïnvloed is door de idealen die heersten in de negende-eeuwse kerk. Waarom, bijvoorbeeld, stonden er ineens zeven bedden in het huis van de abt?

In het jaar 1604 werd in de bibliotheek van het Karolingische klooster St. Gallen (In het Noordoosten van het huidige Zwitserland) een bijzondere ontdekking gedaan. Men trof een pagina aan met op de voorzijde een deel van het heiligenleven van de heilige Martinus en op de achterzijde een uitgewerkte plattegrond van een klooster. De afbeelding werd datzelfde jaar door professor Heinrich Canisius, rector van de Universiteit van Ingolstadt, geïdentificeerd als een plattegrond van het klooster St. Gallen: het grote manuscript op perkament toont een volledig kloostercomplex voorzien van een abdijkerk en ondersteunende bijgebouwen.¹

Het manuscript trok veel wetenschappelijke interesse. De belangrijkste vragen die de wetenschappers bezighielden gingen in de eerste instantie uit naar de achtergrond van het kloosterplan van St. Gallen. Wie was de maker en waarom is het gemaakt? Tot op heden is er geen vergelijkbaar kloosterplan ontdekt. Dat maakt onderzoek naar dit ene exemplaar problematisch, en deze vragen wachten nog steeds op een antwoord.²

Over de ontvanger van dit kloos-

terplan bestaat wel enige consensus, waardoor het moment van het vervaardigen van het kloosterplan enigszins kan worden bepaald. In de inleidende tekst op het manuscript wordt de ontvanger aangeduid als 'zoon Gozbertus'.³ Met deze aanhef wordt waarschijnlijk abt Gozbertus van St. Gallen (a. 816-836) bedoeld.⁴ Dat Gozbertus een uitgewerkte plattegrond van een klooster ontving is niet vreemd en is goed in de historische context te plaatsen. De abt liet namelijk in 830 de bestaande kloosterkerk afbreken om deze te vervangen door een nieuwe kloosterkerk.⁵ Toch is Gozbertus een andere weg ingeslagen omdat het klooster zoals deze is verbeeld op het manuscript nooit is gebouwd.

Vanwege deze datering van het kloosterplan, het eerste deel van de negende eeuw, hebben historici in het verleden de afbeelding vaak proberen te plaatsen in de context van de Akense hervormingen. Deze kwamen tot stand na twee concilies te Aken in de jaren 816-817.⁶ De eerste die dit opperde was de Duitse kunsthistoricus Hugo Graf. Hij stelde dat de besluiten die waren genomen op

1 W. Sanderson, 'The plan of St. Gall reconsidered', *Speculum* 60 (1985) 615; B. Schedl, *Der Plan von St. Gallen. Ein Modell europäischer Klosterkultur* (Wenen 2014) 21.

2 A. Rulkens, *Means, motives and opportunities. The architecture of monasteries during the reign of Louis the Pious (814-840)* (Den Bosch 2013) 117.

3 Rulkens, *Means, motives and opportunities*, 120.

4 Sanderson, 'The plan of St. Gall reconsidered', 617.

5 Rulkens, *Means, motives and opportunities*, 124.

6 W. Horn, 'On the author of the plan of St. Gall and the relation of the plan to the monastic reform movement', in: J. Duft (ed.), *Studien zum St. Galler Klosterplan* (St. Gallen 1962) 110.

deze concilies werden weerspiegeld in elementen op het kloosterplan.⁷

In dit artikel onderzoek ik de invloed van de Akense hervormingen op het kloosterplan van St. Gallen. Hoe verhoudt hetgeen wij in dit manuscript

*De
schematische
weergave
van het
kloosterplan
leent zich
goed voor een
analyse van de
gebouwen*

zien zich tot de ideeën van de hervormers, de genomen beslissingen tijdens het concilie en de realiteit? Na een inhoudelijke analyse van het manuscript en een beschouwing van het wetenschappelijke debat hoop ik meer inzicht te kunnen bieden in de historische achtergrond van deze zeldzame bron en verder wetenschappelijk

onderzoek te stimuleren.

HET KLOOSTERPLAN

De schematische weergave van het kloosterplan leent zich goed voor een analyse van de gebouwen. Wij weten van de meeste gebouwen de beoogde functie, omdat daarover in het originele manuscript redelijk precieze Latijnse bijschriften zijn toegevoegd.

Centraal op het kloosterplan staat de grote kloosterkerk, die volgens de

inscripties een lengte meet van 200 voet.⁸ Ten zuiden van de kloosterkerk (rechts naast de kerk op de plattegrond) is een afgesloten complex voor de monniken, het *claustrum*. Dit 'klooster in het klooster' wordt gevormd door een kloosteromgang met kloostertuin met daaromheen de gebouwen waar de monniken leefden, met onder andere de slaapzaal, de refter (eetzaal) en sanitaire voorzieningen. De refter had een eigen keuken waardoor voedsel direct binnen het *claustrum* kon worden klaargemaakt. Het *claustrum* heeft tot slot een eigen doorgang tot de kloosterkerk, zodat monniken 's nachts direct vanuit de slaapzaal naar de kerk konden lopen voor het vieren van de liturgie.

Naast dit 'centrum' van het klooster zijn er ook andere gebouwen te zien op het kloosterplan. Deze gebouwen dienen voornamelijk ter ondersteuning van het kloosterleven. Zo is er voorzien in de huisvesting van bedienden. Daarnaast is er een bakkerij, een brouwerij en is er werkruimte voor handwerklieden. Er is ruimte voor het houden van dieren en de verwerking van graan (dat waarschijnlijk van de landerijen rond het klooster werd aangevoerd). Het klooster was daarom in grote mate zelfvoorzienend.

7 E.A. Segal, 'The plan of Saint Gall and the monastic reform councils of 816 and 817', *Cuyahoga Review* (1983) 60-61.

8 Rulkens, *Means, motives and opportunities*, 126.

DE REGEL VAN BENEDICTUS EN DE AKENSE HERVORMINGEN

Tijdens concilies in de achtste eeuw was het kloosterleven al een belangrijk punt van discussie in het Frankische Rijk. Er was op dat moment weinig verschil tussen gemeenschappen van seculiere geestelijken (geestelijken die niet leven volgens een leefregel, zoals bisschoppen en dekenen) en gemeenschappen van monniken. Beiden hielden zich bezig met zielenzorg en gebed.⁹ In de tweede helft van de achtste eeuw werd geprobeerd om hier een scheiding in aan te brengen: de seculiere geestelijken dienden zich bezig te houden met zielenzorg, terwijl de monniken juist een ascetisch bestaan, vooral gewijd aan het gebed, moesten leiden.¹⁰

Vanaf het begin van de negende eeuw leefde de wens om het kloosterleven te hervormen opnieuw op. Als onderdeel van het Karolingische programma om de Frankische kerk meer in lijn te brengen met de Roomse praktijk werden alle monnikengemeenschappen aangespoord de kloosterregel van Benedictus van Nursia aan te nemen.¹¹ Kloosters die gebruik maakten van deze regel dienden zich los te maken van de wereld. Het leven van de monniken moest in zijn geheel worden gewijd aan het gebed, nederigheid en de gehoor-

zaamheid aan de abt.¹²

De aanhoudende wens om te hervormen culmineerde op het Akense concilie van 816. Dit concilie werd geleid door de belangrijkste aanjager van de hervormingen, Benedictus van Aniane. Benedictus was een goede vriend en de belangrijkste religieuze adviseur van de in 814 aangetreden keizer Lodewijk de Vrome. Het doel van het concilie van 816 was het opnieuw scheiden van de gemeenschappen van seculiere geestelijken en reguliere monniken, waarbij voor monniken de Regel van Benedictus verplicht werd gesteld.

Ditmaal had de hervormingsbeweging meer succes. Hoewel een aantal beslissingen in de praktijk niet volledig werd uitgewerkt, werd de scheiding tussen seculiere geestelijken (vanaf dit moment aan te duiden als 'kanunniken') en monniken ditmaal wel gemaakt en werd de Regel van Benedictus op veel plaatsen aangenomen als leefregel voor gemeenschappen van monniken.¹³

AKEN EN HET KLOOSTERPLAN

Een aantal beslissingen van de Akense concilies was van bijzonder belang voor het kloosterplan van St. Gallen. Zo is er op het kloosterplan een apart huis

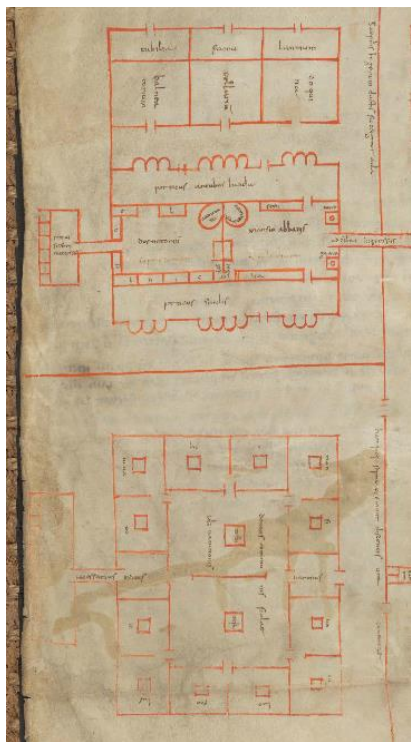
9 De Jong, 'Carolingian monasticism', 628-629.

10 Ibidem, 629.

11 Ibidem, 630.

12 J. Raaijmakers, Een monnik zonder gelofte. De vita Alcuini in het licht van de Akense hervormingen (816-817), (Scriptie Middeleeuwse studies, Utrecht 1996) 24-26.

13 De Jong, 'Carolingian monasticism', 628-629.

Het huis van de abt (boven) en de school (onder)

Bron: <http://www.stgallplan.org>

voor de abt te zien. In de periode voor de Akense hervormingen was het voor grote kloosters normaal dat de abt een eigen huis had, aangezien velen van hen een luxe aristocratische levensstijl nahielden dankzij de rijkdom van hun klooster. Tijdens de concilies werd deze praktijk mogelijk verboden, omdat besloten werd dat de abt geen speciale privileges mocht hebben boven de andere monniken.¹⁴

Deze beslissing hoeft echter niet noodzakelijkerwijs een belemmering te

zijn voor een speciaal huis voor de abt. Op het concilie is niet expliciet gesteld dat de abt zich te allen tijde tussen de rest van de monniken moest begeven. Er is enkel besloten dat de abt zich aan dezelfde regels moest houden als de rest van de monniken.¹⁵ Als het concilie van Aken een dergelijke beslissing zou hebben genomen zou dat ook tegen de Regel van Benedictus ingaan, omdat die voorschrijft dat er een speciale ruimte moet zijn waar de abt zijn gasten kan ontvangen. Ook dwongen de Akense besluiten de abt niet te slapen in de slaapzaal, maar alleen dat hij op dezelfde wijze moest slapen als de rest van de monniken. Dat verklaart mogelijk de zeven bedden in het huis van de abt. De abt zou immers moeten slapen in het bijzijn van anderen, zoals ook voor de andere monniken was voorgescreven.¹⁶

Een ander punt waar discussie over is zijn de speciale baden voor monniken die zijn aangegeven in het *claustrum* van het kloosterplan. Tijdens het concilie in 816 was besloten dat alleen zieke monniken gebruik mochten maken van baden. Op het aansluitende concilie in 817 werd deze impopulaire beslissing echter teruggedraaid (of in ieder geval aangepast).¹⁷ Dit impliceert dat het

15 Horn, 'On the author of the plan of St. Gall and the relation of the plan to the monastic reform movement', 114-116.

16 Ibidem, 112-116.

17 Ibidem, 112-114; Segal, 'The plan of Saint Gall', 64-65.

14 Segal, 'The plan of Saint Gall', 63.

kloosterplan was gebaseerd op de hervormingen van 817.

De aanwezigheid van een school ten noorden van de kloosterkerk is ook van belang. Omdat van monniken werd verwacht dat ze in totale afzondering leefden, verbood het concilie van 817 dat er in het klooster leken werden opgeleid. Deze beslissing gaat mogelijk in tegen de Karolingische praktijk, want er zijn aanwijzingen dat veel niet-geestelijken hun opleiding kregen in een kloosterschool. De beslissing van het concilie kan daarom mogelijk anders worden geïnterpreteerd waardoor het wel in de context van de Akense hervormingen kan worden geplaatst. Wanneer 'monasterio' in de Latijnse tekst wordt vertaald als 'klooster', betekent dit dat alleen monniken mochten worden opgeleid in de kloosterschool.¹⁸ Walter Horn stelt daarom dat met *monasterio* in dit geval specifiek het *claustrum* wordt bedoeld en niet het gehele klooster. Dat komt ook overeen met de praktijk, omdat schriftelijke bronnen erop wijzen dat er in de negende eeuw in St. Gallen leken werden opgeleid. De aparte school die op het kloosterplan staat aangegeven kan daarom een concessie zijn aan de hervormingen die niet meer toelaten dat leken hun opleiding

volgen tussen de monniken in het *claustrum*.¹⁹

UITVINDINGEN VAN DE AKENSE CONCILIES?

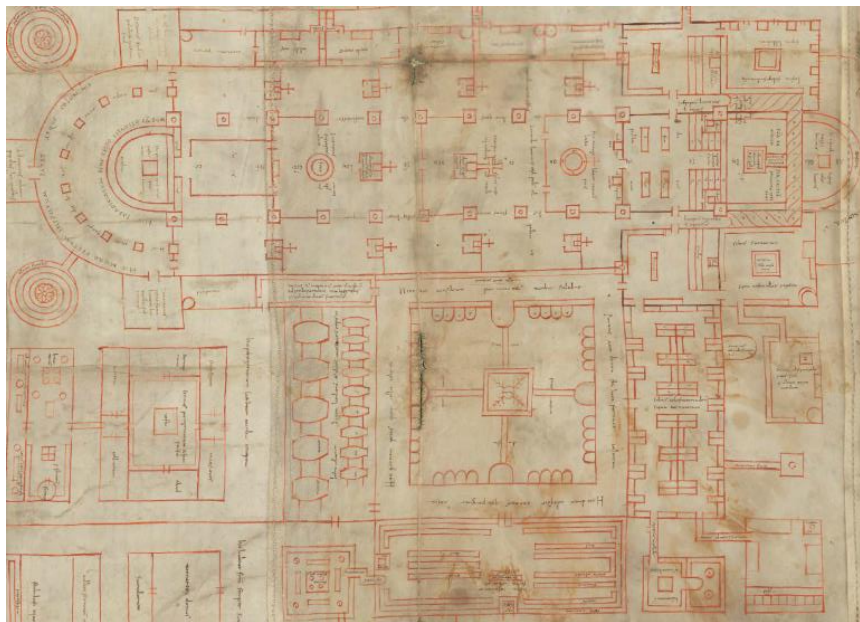
Het is geopperd dat het kloosterplan van St. Gallen een kopie is gebaseerd op een prototype-plan dat is opgesteld naar de beslissingen van de Akense concilies. De belangrijkste argumenten die deze these ondersteunen zijn van technische aard. Horn stelt dat het kloosterplan geen hulplijnen heeft, wat vrijwel onmogelijk is voor het tekenproces van een complex document zoals dit kloosterplan. Daarnaast zouden er verschuivingen hebben plaatsgevonden tijdens het overtekenen van het origineel, wat zou verklaren waarom er verschuivingen zitten in lijnen en hoeken. Tenslotte zitten er kleine fouten in het kloosterplan waar iemand die veel werk aan het ontwerp zou besteden niet overheen zou kijken.²⁰

Deze argumenten zijn inmiddels weerlegd, omdat er bij nader onderzoek van het perkament juist wel is gebleken

18 De tekst in het Latijn luidt: 'Ut schola in monasterio non habeatur, nisi eorum qui oblati sunt'; Horn, 'On the author of the plan of St. Gall and the relation of the plan to the monastic reform', 122-123.

19 Ibidem, 122-123; G. Constable, 'Carolingian monasticism as seen in the plan of St. Gall', in: Wojciech Falowski en Yves Sassier (ed.), *Le monde carolingien: Bilan, perspectives, champs de recherches. Actes du colloque international de Poitiers, Centre d'Etudes supérieures de civilisation médiévale, 18-20 novembre 2004* (Turnhout 2009) 215.

20 W. Horn, 'The plan of St. Gall – original or copy?', in: J. Duft (ed.), *Studien zum St. Galler Klosterplan* (St. Gallen 1962) 81.

Abdijkerk en claustrum. Bron: <http://www.stgallplan.org>

dat er hulplijnen aanwezig zijn en dat er gaten in het perkament te zien zijn die als middelpunt zijn gebruikt voor het tekenen van cirkels. Het kloosterplan lijkt daarnaast in verschillende fasen te zijn gemaakt en er zijn sporen gevonden van wijzigingen. Omdat er op het perkament duidelijke bewijzen zijn gevonden dat er veel werk heeft gezeten in het tekenproces, lijkt het moeilijk vol te houden dat het kloosterplan van St. Gallen een directe kopie is van een prototypeplan, omdat het niet rechtstreeks is overgetekend.²¹

Er zijn nog andere argumenten om

het bestaan van een prototypeplan, waar het kloosterplan van St. Gallen een laatste overlevende kopie van zou zijn, in twijfel te trekken. Zo is er, voor zover wij weten uit schriftelijke bronnen, tijdens de Akense concilies nooit expliciet gesproken over architectuur. De focus van de concilies was vooral van spirituele aard: het vaststellen van een uniforme liturgie en een verplichte uniforme leefregel. Hoe de verschillende gemeenschappen hier invulling aan zouden geven in de praktijk werd niet strikt vastgelegd. Dat verschillende beslissingen van de concilies mogelijk invloed hebben gehad op architectuur is een interpretatie van historici, maar concrete bewijzen hiervoor zijn er voor-

21 N. Stachura, 'Der plan von St. Gallen – ein Original?', *Architectura* 8 (1978) 184-186; Rulkens, *Means, motives and opportunities*, 122.

alsnog niet.²²

Een onderdeel van het kloosterplan dat direct de aandacht trekt is de grote abdijkerk met aan de zuidzijde een groot vierhoekig *claustrum*. Het *claustrum*, zoals dat te zien is op het kloosterplan, blijft in de rest van de middeleeuwen een standaardelement bij de bouw van kloosters. Ook het *claustrum* is gekoppeld aan de Akense hervormingen. Zoals hierboven reeds genoemd wilde de hervormingsbeweging dat monniken zich zouden terugtrekken uit de wereld om hun leven te wijden aan het gebed. Het *claustrum* bood de monniken een fysieke plaats om zich af te zonderen. Wanneer de monniken het fysieke *claustrum* verlieten, moest hun geest in het mentale *claustrum* blijven om ascese en spiritualiteit te waarborgen. Een klooster kon met een *claustrum*, nadat in Aken besloten was dat monniken zich meer moesten afzonderen, toch een publieke functie blijven uitoefenen.²³

Het afgesloten *claustrum* is volgens sommige (kunst)historici een uitvinding van de vroege negende eeuw. Volgens de Duitse kunsthistoricus Rolf Legler is het niet geheel toevallig dat dit precies samenvalt met de Akense her-

vormingen. Volgens zijn visie zijn een aantal veranderingen in de negende-eeuwse kloosterarchitectuur, waaronder het afgesloten *claustrum*, terug te leiden naar de besluiten die werden genomen in Aken. Het is echter de vraag of deze ontwikkeling in de kloosterarchitectuur ook echt een directe relatie heeft met de hervormingen. Zo zijn er sporen van *claustra* gevonden bij opgravingen van andere kloosters. Het eerste klooster van Lorsch, gebouwd in opdracht van aartsbisschop Chrodegang van Metz, had waarschijnlijk een kloosteromgang dat als *claustrum* kan worden aangeduid.²⁴

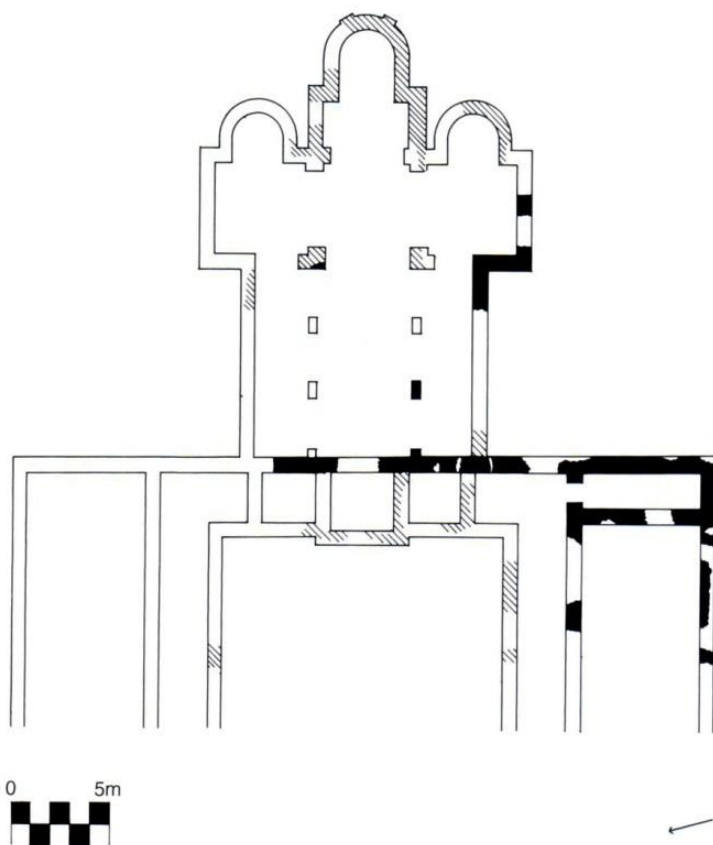
Ook een van de eerste kloostergebouwen van het klooster Reichenau was mogelijk voorzien van een houten *claustrum*. Mogelijk is dat de invloed van Romeinse architectuur op het middeleeuwse *claustrum* groot is en dat de *atria* van Romeinse villa's, waarin de vroege middeleeuwen kloostergemeenschappen zich dikwijls vestigden, als voorbeeld hebben gediend voor

*De nadruk
ligt meer
op eerdere
Karolingische
idealen dan
op de ideeën
van de
hervormings-
beweging*

22 C.B. McClendon, *The origins of medieval architecture: building in Europe, A.D. 600-900* (New Haven 2005) 166; Sanderson, 'The plan of St. Gall reconsidered', 622.

23 McClendon, *The origins of medieval architecture*, 168; Rulkens, *Means, motives and opportunities*, 8-9.

24 R. Legler, 'Der abendländische Kreuzgang – Erfindung oder Tradition?', in: P. K. Klein (ed.), *Der mittelalterliche Kreuzgang. Architektur – Funktion und Programm* (Regensburg 2004) 77-79; McClendon, *The origins of medieval architecture*, 151-152.

Klooster van Benedictus van Aniane in Kornelimünster. McClendon, *The origins of medieval architecture*, 141

het *claustrum*. Daarnaast zijn er ook gebouwen met een andere vorm die mogelijk als *claustrum* hebben gediend, zoals de driehoekige constructie van de abdij van St. Riquier. Het is nergens vastgesteld dat een *claustrum* vierkant moest zijn van vorm. Mogelijk steeg het *claustrum* na de Akense concilies in

populariteit, maar het is echter geen uitvinding van de Akense hervormingen. Het kan daarom ook niet zodanig aan het kloosterplan van St. Gallen worden gekoppeld dat dit een implementatie is van hervormingsidealen.²⁵

²⁵ McClendon, *The origins of medieval architecture*, 152, 156; Rulkens, *Means, motives*

Het klooster van Kornelimünster (nabij Aken), opgericht door Benedictus van Aniane en gewijd in 817, is ook als een voorbeeld gezien van hervormingsarchitectuur. De oprichting van het klooster van Kornelimünster was een persoonlijke onderneming van Benedictus van Aniane en keizer Lodewijk de Vrome en het ligt daarom voor de hand dat het ontwerp dichtbij hun idealen ligt.²⁶

Daarom is het opvallend dat uit opgravingen blijkt dat het klooster van Kornelimünster juist heel anders is dan het klooster op het kloosterplan van St. Gallen. Het klooster van Kornelimünster was klein en bescheiden en was weinig tot niet beïnvloed door Roomse voorbeelden, zoals de grote kloosters tijdens de regeerperiode van Karel de Grote wel waren. Het kloosterplan van St. Gallen laat wél een grote kloosterkerk zien met Roomse invloeden. Daardoor is het waarschijnlijker dat de ontwerpers van het kloosterplan meer nadruk legden op eerdere Karolingische idealen dan op de ideeën van de hervormingsbeweging.²⁷

HET KLOOSTERPLAN VAN ST. GALLEN EN DE REALITEIT

We hebben reeds gezien dat het onwaarschijnlijk is dat het kloosterplan

een direct uitvloeisel is van de Akense hervormingen. Hoewel, zoals in de inleiding al is genoemd, alleen enige zekerheid bestaat over de ontvanger van het manuscript, abt Gozbertus, is er voldoende reden om aan te nemen dat het kloosterplan een origineel is dat is vervaardigd in de abdij van Reichenau. De grote autoriteit op het gebied van middeleeuwse paleografie, Bernard Bischoff, stelt dit op basis van de inscripties op het kloosterplan en dit is tot op heden niet tegengesproken. Dat het kloosterplan te Reichenau is vervaardigd is ook niet verwonderlijk. Dit klooster lag niet ver van St. Gallen en er was sprake van veel contact en onderlinge uitwisseling.²⁸

De inscriptie waarin Gozbertus als ontvanger van het kloosterplan wordt genoemd is ook een bron van discussie over de mogelijke opdrachtgever van het kloosterplan. Omdat Gozbertus als 'zoon' (filius) wordt aangesproken lijkt het aannemelijk dat het door een meerdere, dus een persoon met een hogere positie dan abt, is opgesteld. Dat maakt abt Haito van Reichenau een mogelijke kandidaat, aangezien Haito naast de abt van Reichenau (803-823), ook bisschop van Basel was (806-823). Haito was betrokken bij de Akense concilies en had ervaring op het gebied van architectuur. Het is daarom goed mogelijk dat Haito de opdrachtgever is van het klooster-

and opportunities, 9.

26 Ibidem, 162.

27 Ibidem, 166.

28 Rulkens, *Means, motives and opportunities*, 123.

plan van St. Gallen, dat hij mogelijk heeft opgesteld nadat ter sprake is gekomen dat Gozbertus graag een nieuwe kloosterkerk wilde bouwen. De inscriptie wijst ook op dit motief, aangezien het wordt voorgesteld als een voorbeeld voor Gozbertus om te overdenken.²⁹

Abt Gozbertus begon in de jaren 830 met de bouw van zijn nieuwe kloosterkerk.³⁰ Duidelijk is wel dat Gozbertus het kloosterplan niet één op één overnam.³¹ Waarschijnlijk was het ook nooit de bedoeling geweest van de maker van het kloosterplan. De symmetrie van de gebouwen, waarbij totaal geen rekening gehouden is met de natuurlijke omstandigheden waar het klooster St. Gallen ligt, wijst erop dat het geen in de praktijk te gebruiken bouwplan kan zijn geweest.³²

CONCLUSIE

Het kloosterplan van St. Gallen is al tijdenlang een bron van discussie. De

theorie van Walter Horn en Ernest Born, die het kloosterplan direct verbinden met de Akense hervormingen van de jaren 816-817, is inmiddels door de meeste historici genuanceerd. Hoewel de Akense hervormingen wellicht invloed hebben gemaakt op de maker van het kloosterplan, waar het afgesloten *claustrum* mogelijk een goed voorbeeld van is, is het kloosterplan geen kopie van een ideaalplan op basis van de Akense hervormingen. Er is geen bewijs dat er op de concilies van Aken aandacht is geweest voor de architectuur. Het is dan ook onwaarschijnlijk dat er speciale richtlijnen zijn opgesteld voor de kloosterbouw.

Het kloosterplan van St. Gallen was mogelijk een intellectueel instrument, een voorbeeld van een klooster waarover gediscussieerd kon worden aan de vooravond van de herbouw van een groot klooster. De verklaring waarom juist dit kloosterplan is overgeleverd wordt gezocht in het feit dat in de late twaalfde eeuw een monnik op de achterzijde van het manuscript een deel van de *vita* van de heilige Martinus schreef.³³ Ik wil stellen dat juist het overleven van dit manuscript in de eerste instantie te danken was aan het intellectuele karakter

29 McClendon, *The origins of medieval architecture*, 166-167; Rulkens, *Means, motives and opportunities*, 120-121; Horn, 'On the author of the plan of St. Gall and the relation of the plan to the monastic reform movement', 104-105.

30 W. Jacobsen, *Der Klosterplan von St. Gallen und die Karolingische Architektur. Entwicklung und Wandel von Form und Bedeutung im fränkischen Kirchenbau zwischen 751 und 840* (Berlijn 1992) 323.

31 Ibidem, 323; McClendon, *The origins of medieval architecture*, 172; Rulkens, *Means motives and opportunities*, 134-135.

32 Ibidem, 135-136.

33 J. Duft, 'Aus der Geschichte des Klosterplans und seiner Enforschung', in: J. Duft (ed.), *Studien zum St. Galler Klosterplan* (St. Gallen 1962) 33-45; Sanderson, 'The plan of St. Gall reconsidered', 615.

ter. Gozbertus ontving het kloosterplan omstreeks 820 en pas na 1150 werd het perkament opnieuw gebruikt. Waarom zou een bouwplan, dat voor het grootste deel niet is uitgevoerd, meer dan driehonderd jaar in een bibliotheek blijven liggen in een tijd waar goede kwaliteit perkament zeer kostbaar was? Hiervoor zijn mijn inziens twee verklaringen mogelijk: of men is het document vergeten, of er werd een speciale waarde aan gehecht waardoor het is bewaard.

Dennis van Ark (21) is derdejaars student Geschiedenis en begint volgend jaar aan de research master *Ancient, Medieval and Renaissance Studies* aan de Universiteit Utrecht. Dit artikel kwam voort uit de cursus *De wereld van de Middeleeuwen I: Religie en intellectuele cultuur*. Zijn historische interesse ligt in het bijzonder bij volksgeloof en ketterij in de hoge en late middeleeuwen.

Van AJC naar Ruimte

Over de verschuiving naar een vrijer moreel kompas voor jongeren in de PvdA

KLAAS VEENSTRA

‘Ook gaven ouders aan dat sommige leiders te weinig ontaarding en der organen. De beschadiging van hersenen en zenuwstelsel doet zich natuurlijk gevoelen bij onze dagelijkse geestesarbeid. Daarom hebben wij, socialisten, de heilige plicht om alles af te wijzen wat lichaam en geest kan schaden.’ Dit citaat komt uit de brochure ‘Alcohol. Nooit en te nimmer’ van de AJC, de Arbeiders Jeugd Centrale. Dit was de jeugdbeweging van de SDAP en na de oorlog van de PvdA. Naast onthouding van alcohol en tabak was het verboden om te snoepen, te vloeken, te vrijen, ‘zwoele dancings te bezoeken’ en prikkellektuur te lezen. Er heerste kortom een puriteinse moraal bij de arbeidersjeugd. Klaas Veenstra onderzoekt in zijn artikel de overgang van AJC naar haar opvolger Ruimte.

De politieke elite van Nederland zag het einde van de Tweede Wereldoorlog als een uitgelezen kans om ons land ingrijpend te veranderen. De rol van de staat in de economie werd direct vergroot; de ontzuiling kwam na mislukt overheidsinitiatief eind jaren veertig pas in het midden van de jaren zestig op gang. Deze ontwikkelingen hadden grote invloed op maatschappelijke organisaties, zoals de Arbeiders Jeugd Centrale (AJC) uit 1918. Dit was de jeugdbeweging van de Sociaaldemocratische Arbeiders Partij (SDAP), die na de oorlog opging in de PvdA.

Opvallend is dat de AJC al in 1959 werd opgeheven, ruim vijf jaar voor het op gang komen van de ontzuiling. Nog opvallender is dat de AJC na de opheffing een doorstart maakte in een nieuwe vereniging genaamd 'Ruimte'. De leiders van Ruimte vonden dat de AJC onvoldoende ruimte had geboden aan de jeugd. Hoewel een derde van de AJC-leiders stopte, ging het grootste deel van het oude AJC-kader mee in de nieuwe, vooral moreel radicaal verschillende organisatie.¹

Merkwaaardig genoeg wordt in geen van de boeken over de AJC stilgestaan bij de manier waarop de overgang naar Ruimte plaatsvond. Een belangrijke reden voor het ontbreken van een open onderzoek is waarschijnlijk dat de ge-

hele geschiedschrijving over de AJC is vormgegeven door de socialistische en sociaaldemocratische 'nieuwlichters' die voorstander waren van Ruimte. Wat ontbreekt is een onderzoek van een totaal onpartijdig persoon van liberale of confessionele komaf.²

De argumentatie in de bestaande AJC-geschiedschrijving is simpel: de AJC had te kampen met teruglopende ledenaantallen en moest veranderen. Bij een algemene ledenvergadering in 1957 hadden bovendien alle leden ingestemd met een verandering van de organisatie van de AJC. Dat men het niet noodzakelijkerwijs eens was over hoe die organisatie er uit moest gaan zien, blijft onvermeld.³

Dit artikel wil het hiaat in de geschiedschrijving over de AJC opvullen door middel van een discoursanalyse op basis van geschreven bronnen. De centrale vraag hierbij is hoe het kan dat zoveel leden van de sterk op discipline gerichte AJC meegingen naar Ruimte, die hen een veel vrijer moreel kompas bood. Charles Tilly en Sidney Tarrow voorzien mij hierbij met hun ideeën *Contentious politics* over de mechanis-

2 G. M. Naarden, *Onze jeugd behoort de morgen...de geschiedenis van de AJC in oorlogstijd* (Amsterdam 1989) 8 (Voorwoord).

3 Zie onder andere P. Hellmann, 'Wat er van de Paasheuvel geworden is; het vuur van het socialisme zou nimmer doven', *NRC Handelsblad* (18-5-1991); A. Horlings, 'Rode Paasheuvel viert 75-jarig bestaan' (<http://horl.yolasite.com/paasheuvel.php>) en <http://www.vpro.nl/nederland-van-boven/spel.program.25909830.html>.

1 IISG, Archief AJC, 181, 'Een nieuw geluid breekt door in de AJC', *Weekblad De Linie* (2-3-1959).

men van mobilisatie en demobilisatie van sociale bewegingen van een theoretisch kader.⁴ De AJC en Ruimte zijn weliswaar organisaties en geen sociale bewegingen, maar de mechanismen en processen die optreden bij sociale bewegingen gaan ook op voor deze twee organisaties.

'Zulke onzin heb ik nog niet vaak onder ogen gehad,' schreef Vorrink bijvoorbeeld als reactie op een ingezonden stuk

HET ONTSTAAN EN DE ONTWIKKELING VAN DE AJC

Begin 1920 werd Koos Vorrink aangesteld als bestuurder van de AJC om het functioneren van de organisatie te verbeteren. Vorrink was oud-bestuurder van de Kwekelingen Geheelonthouders Bond en actief SDAP-lid. Ook was hij algemeen redacteur van *De Nieuwe*

Stem geweest, een maandblad dat zich erop richtte jongeren te winnen voor de sociaaldemocratie. Vorrink schreef in dit blad 'Preken van een heiden'. Zijn eerste preek stond in feite gelijk aan het programma dat hij later probeerde in te voeren bij de AJC. Vorrink stelde dat de wereld op materieel, zedelijk en geestelijk gebied verscheurd was. Een

gemeenschapsideaal ontbrak; individualisme was de norm.⁵ Slechts 'de stem van de ontwakende arbeidersmassa's' kon deze maatschappelijke scheuring tegenhouden.⁶

De AJC moest hierbij van dienst zijn. Het uiteindelijke pedagogische doel was het vormen van 'de nieuwe mens der nieuwe gemeenschap'.⁷ Dit betekende in de praktijk een houding van gelijkwaardigheid ten opzichte van andere mensen vanuit de overtuiging dat mensen in principe ten aanzien van elkaar tot het goede geneigd zijn, maar dat de vorm van de maatschappij de mensen daarin hindert. Oftewel: de mens is goed, de wereld is slecht.⁸ Onderwijs werd bij het vormen van 'de nieuwe mens der nieuwe gemeenschap' gezien als cruciale factor. In de winter organiseerde de AJC daarom cursussen over uiteenlopende onderwerpen die de ontwikkeling van de leden moesten bevorderen.⁹

Voor de leden was Koos Vorrink bijna een soort godheid. Tegenspraak duldde hij niet en een AJC die buiten de door Vorrink gebaande paden trad

5 L. Hartveld, F. de Jong Edz. en Dries Kuperus, *De Arbeiders Jeugd Centrale AJC 1918-1940/1945-1959* (Amsterdam 1982) 37-39.

6 Hartveld, e.a., *De Arbeiders Jeugd Centrale AJC 1918-1940/1945-1959*, 37.

7 Ibidem, 29.

8 G. M. Naarden, *Onze jeugd behoort de morgen... De geschiedenis van de AJC in oorlogstijd* (Amsterdam 1989) 12.

9 Hartveld, e.a., *De Arbeiders Jeugd Centrale AJC 1918-1940/1945-1959*, 30.

4 C. Tilly en S. Tarrow, *Contentious politics* (Colorado 2007) 89-130.

werd hard aangepakt.¹⁰ Berucht waren zijn tirades in het AJC-blad *Het Jonge Volk*. ‘Zulke onzin heb ik nog niet vaak onder ogen gehad,’ schreef hij bijvoorbeeld als reactie op een ingezonden stuk. Of: ‘Ik wou dat ik zo kon dichten als jij, maar als ik het zo kon, dan kwam het nog niet in de krant.’¹¹

DE INSPIRATIEBRONNEN VAN DE AJC

De belangrijkste inspiratiebronnen van de jonge AJC zijn uiteraard te vinden in de socialistische beweging, en dan in het bijzonder in de Sociaaldemocratische Arbeiders Partij (SDAP).¹² Een tweede inspiratiebron vormde het utopistische gedachtegoed van de negentiende eeuw. Voor de AJC speelde daarbij vooral de Internationale Broederschap op Tolstojaanse Grondslag uit 1892 een belangrijke rol. De Tolstojanen predikten volledige onbaatzuchtigheid, waren vegetariërs, droegen reformkleding, rookten niet, dronken niet en propageerden dienstweigering.¹³ De AJC’ers lieten zich bij hun kunstbeleving vooral leiden door de ideeën van de Engelse socialist en kunstenaar William Mor-

Jongere! Je plaats is bij ons! Wervingsposter van de AJC uit 1946.

Bron: Instituut voor Sociale Geschiedenis

ris. Volgens Meilof zag Morris het als de taak van de kunstenaar om de mens tot een nieuwe levensstijl op te voeren door hem te omringen met goedgevormde, stijlvolle dingen. Ook de Art Nouveau- of Jugendstil-beweging en de filosoof Nietzsche hadden veel invloed, vooral door hun antiburgerlijke houding.¹⁴

HET CULTURELE LEVEN VAN DE AJC

De AJC-cultuur was in feite een uitwerking van de ideeën van haar inspiratiebronnen. In navolging van de

10 Ibidem, 38-39.

11 Hellmann, P. ‘Wat er van de Paasheuvel geworden is; het vuur zou nimmer doven’, NRC Handelsblad 18-5-1991.

12 J. Meilof, *Een wereld licht en vrij. Het culturele werk van de AJC 1918-1959* (Amsterdam 1999) 46-51.

13 Meilof, *Een wereld licht en vrij*, 58-60.

14 Ibidem, 21-25; 94-98.

antiburgerlijkheid van de Jugendstil en Nietzsche creëerden ze een arbeiderscultuur of 'cultuursocialisme'. Vorrink en zijn staf putten daarbij vooral uit oude volkskunst. Dit gold bijvoorbeeld voor het volksdansen en het samen zingen van liederen.¹⁵ De AJC was wat standpunten betreft natuurlijk ook een kind van haar tijd. Homoseksualiteit en vreemdgaan waren in de puriteinse arbeiderscultuur absoluut taboe. Aad van Moock, voormalig bestuurder van de AJC: 'Een man in een stad in het midden van het land die de leiding van de plaatselijke AJC-afdeling had bleek homofiel te zijn. Maurits en ik hadden opdracht van het hoofdbestuur om hem uit de AJC te zetten. (...) Een lid van ons bestuur had "een goede vriendin naast zijn vrouw". Die hebben we uit het hoofdbestuur gezet en het verder onmogelijk gemaakt om in de AJC te leven. Dit speelde zich beide af begin jaren vijftig.'¹⁶

Wat de rol van de vrouw betreft was de AJC deels vooruitstrevend, deels conservatief. Voormalig AJC-lid Ann Thomassen: "In 1981 heb ik eens gekeken hoeveel meisjes artikelen hebben geschreven in *Het Jonge Volk* en hoeveel meisjes echt hebben deelgenomen aan de staf. Nou, er zijn in mijn herinnering

maar twee meisjes die echt een rol speelden in de leiding van de AJC. Meisjes kregen alleen de leiding bij de culturele activiteiten.¹⁷

DE AJC NA DE OORLOG

Journalist Ad van Liempt beschrijft in zijn boek *Na de bevrijding. De loodzware jaren 1945-1950* de naoorlogse AJC kort en bondig: "In de AJC waren tijdens de oorlog wel allerlei doorbraakideeën ontwikkeld, maar daar komt weinig van terecht. Ook de socialistische zuil krijgt het merendeel van de ontspoorde jongeren weer in het gareel, ook al is het maar voor een beperkte periode."¹⁸ Maar bijna onherroepelijk begonnen de banden tussen de jeugd en de AJC op een gegeven moment te knellen.

Bovendien besloot de uit de SDAP gevormde PvdA om direct bij haar oprichting in 1946 een aparte jeugdbeweging voor het politieke werk te stichten: de Democratisch-Socialistische Jongeren Vereniging 'Nieuwe Koers'. De AJC bleef zich bezighouden met humanistisch gekleurd opvoedingswerk voor kinderen tot twintig jaar. Al snel na de Tweede Wereldoorlog raakte echter de

15 Naarden, *Onze jeugd behoort de morgen...*, 10.

16 <http://www.vpro.nl/nederland-van-boven/speel.program.25909830.html> (14:15-14:48; 16:24-18:55) (versie 11-12-2014).

17 <http://www.vpro.nl/nederland-van-boven/speel.program.25909830.html> (27:50-29:50) (versie 11-12-2014).

18 <http://www.npogeschiedenis.nl/na-de-bevrijding/boek/Ad-van-Liempt-Na-de-bevrijding-Zedeloosheid.html> (versie 12-12-2014).

groei uit het jeugdwerk. Verder werd men geconfronteerd met het eigen succes. Wat moet een organisatie die drijft op antimilitarisme en antikapitalisme in een wereld die veel van deze ideeën heeft overgenomen?¹⁹ Discussies over het bestaansrecht van de eigen organisatie gaan de vergaderingen van de AJC-top al vanaf 1948 beheersen.²⁰

‘RUIMTE’

Via een overgangsperiode onder de naam ‘Werkplaats’ werd op 1 maart 1959 Ruimte opgericht. Deze was in bijna alles een tegenpool van de AJC. De dwingende, autoritaire cultuur van een man als Vorrink had geleid tot een strakke organisatiestructuur bij de AJC. Ruimte was veel losser georganiseerd. Zowel bestaande als nieuw opgezette initiatieven op het vlak van jeugd- en jongerenwerk sloten zich bij Ruimte aan. Meer dan bij de AJC was er binnen Ruimte aandacht voor activiteiten op lokaal niveau. Aan het einde van de jaren zestig ontwikkelde het Jongeren Aksiesentrum (JAS) zich bijvoorbeeld binnen Ruimte Amsterdam. Deze groep had met ‘Zoos’ een van de meest controversiële initiatieven. Dit was een jongerencentrum speciaal bedoeld voor

homoseksuele jongeren.²¹ In 1970 is Ruimte opgegaan in FOJC SESAM, maar in naam blijven bestaan in verband met subsidies.²² Op 1 januari 1972 werd deze organisatie opgeheven. Zo kwam aan het laatste restant van de AJC een definitief einde.²³

POLITIEKE EN MAATSCHAPPELIJKE VERANDERINGEN

Belangrijk voor de ontwikkeling van de ‘vernieuwingsgedachte’ waren de discussies in het Noord-Brabantse gijzelaarskamp Sint Michielsgestel. Een deel van de politieke, economische en culturele elite van Nederland zat hier kortere of langere tijd gevangen.²⁴ Dit gold bijvoorbeeld voor schrijver Simon Vestdijk, hoogleraar Johan Huizinga, de politici Jan Eduard De Quay en Wim Schermerhorn en de industrieel Frits Philips.²⁵

De meeste mensen in ‘Gestel’ wilden de oude tegenstelling tussen de confessionele en de niet-confessionele partijen overbruggen door naar politieke samenwerking te zoeken op basis

19 Naarden, *Onze jeugd behoort de morgen...*, 11-12.

20 Hartveld, e.a., *De Arbeiders Jeugd Centrale AJC 1918-1940/1945-1959*, 196-209.

21 <http://www.iisg.nl/archives/nl/files/j/ARCH00679full.php> (archief AJC).

22 De herkomst van de naam SESAM bleek lastig te achterhalen.

23 <http://www.iisg.nl/archives/nl/files/j/ARCH00679full.php>.

24 F. Wielenga, *Nederland in de twintigste eeuw* (Amsterdam 2009) 193-194.

25 <http://www.npogeschiedenis.nl/andere-tijden/afleveringen/2001-2002/Sint-Michielsgestel.html> (versie 13-12-2014).

van partijprogramma's in plaats van religieuze of levensbeschouwelijke uitgangspunten. Op sociaaleconomisch gebied moest samenwerking tussen kapitaal, arbeid en staat zorgen voor een ordening van de arbeidsverhoudingen zonder de productie te verminderen. Dit samen moest leiden tot nationale eenheid. Daarom werd in Sint Michielsgestel de basis gelegd voor de Nederlandse Volksbeweging (NVB), die als massabeweging de gewenste vernieuwing moest uitdragen. De politieke werkelijkheid bleek na de oorlog een stuk weerbarstiger dan de prachtige visioenen van een vernieuwd Nederland. In de jaren 1945 en 1946 keerde de ene na de andere vooroorlogse partij terug in het parlement.²⁶

MAATSCHAPPELIJKE VERANDERINGEN

Waar het in de wederopbouwjaren onmogelijk bleek om de verzuiling te doorbreken, lukte dit midden jaren zestig wel. De naoorlogse materiële problemen waren opgelost, waardoor de discipline van het zuilensysteem niet meer noodzakelijk was. Bovendien begon de aanstormende jeugd vragen te stellen bij de Nederlandse houding in de oorlog. Verder eiste zij meer (seksuele) vrijheid. De opvolgers van de politici die in de jaren vijftig de wederopbouw

hadden geleid, hadden moeite om goed om te gaan met deze veranderingen. Uit onzekerheid waren ze geneigd om de links-radicalen vernieuwers van de jaren zestig naar de mond te praten. Deze groep kreeg daarmee alle ruimte en gelegenheid om de politiek naar haar hand te zetten.²⁷

Vernieuwers hadden in de jaren zestig vooral succes buiten de politiek. Studenten roerden zich tegen de autoritaire gezagsverhoudingen in het onderwijs en feministen van de 'tweede golf' vochten tegen machtsongelijkheid in het gezin en voor gelijke toegang tot onderwijs voor mannen en vrouwen.²⁸ Misschien wel de meeste successen werden geboekt door de homoseksuelen. Sinds 1971 zijn homoseksuele handelingen bijvoorbeeld niet meer strafbaar en in 1973 kreeg het Cultureel en Ontspanning Centrum (COC) Koninklijke Goedkeuring, nadat dit in 1966 nog was geweigerd.²⁹ Belangrijk om hierbij te vermelden is dat de Nederlandse elite zich plooibaar opstelde ten opzichte van alle verschillende emancipatiebewegingen. Dit gold zowel voor de kerken als voor de regering. Men toonde vaak weinig enthousiasme bij alle vernieu-

27 R. Aerts, H. de Liagre Böhl e.a., *Land van kleine gebaren. Een politieke geschiedenis van Nederland 1780-1990* (Nijmegen/Amsterdam 1999) 297-298.

28 R. Aerts, e.a., *Land van kleine gebaren*, 299-303.

29 H. Verwey-Jonker, *Emancipatiebewegingen in Nederland* (Deventer 1983) 157-161.

26 Wielenga, *Nederland in de twintigste eeuw*, 193-196.

wingsdrang, maar stond wel open voor veranderingen uit angst invloed te verliezen. Het resultaat van dit 'gebrek aan weerstand' was dat de culturele, politieke en religieuze veranderingen zich in snel tempo konden voltrekken en al gauw verstrekkender waren dan de leiders zich in eerste instantie hadden kunnen inbeelden. Onkerkelijkheid nam tussen 1958 en 1980 toe van ongeveer een kwart tot ongeveer de helft van de bevolking. Het tempo van deze ontwikkeling nam daarna af. Een andere belangrijke verandering was het optreden van de autoriteiten bij ordehandhaving. Na massale vechtpartijen bij het 'Bouwvakkeroproer' op 13 en 14 juni 1966 in Amsterdam tussen burgers en de autoriteiten ging de politiek over van autoritaire ordehandhaving tot deëscalieren met een vriendelijke benadering. Deze methode werd al gauw in heel Nederland toegepast.³⁰

NIEUWE SOCIALE BEWEGINGEN (1965-1995)³¹

Voor de sociale bewegingen die in de jaren zestig zijn ontstaan hebben sociologen de term 'nieuwe sociale bewegingen' bedacht, waarbij 'nieuw' de

dubbele betekenis heeft van 'recent opgekomen' en van 'nieuwe vormen en gedachten'. De nieuwe sociale bewegingen worden veelal tegenover de oude socialistische arbeidersbeweging geplaatst. Kenmerkend voor de oude arbeidersbeweging waren haar op marxistische uitgangspunten gebaseerde revolutionaire of reformistische doelstellingen, haar geloof in technische vooruitgang en haar vertrouwen in de wetenschap en in de moderne organisatie. De eigenschappen van nieuwe sociale bewegingen worden gezien als totaal tegengesteld hieraan. Zij streefden naar 'participatie', 'ontplooiing' en 'basisdemocratie', waren kritisch op techniek, technologie en wetenschap en ze wezen formele, strakke organisatievormen af.

Ook de samenstelling van sociale bewegingen veranderde. Waar de arbeidersbeweging vooral steunde op de 'traditionele arbeidersklasse' van laag- en ongeschoolde handarbeiders, putten de nieuwe sociale bewegingen vooral uit hoogopgeleide jongeren die vooral in de niet-commerciële dienstverlenende sector werkten. Omdat deze 'nieuwe middenklasse' in omvang toenam ten opzichte van de traditionele arbeidersklasse, zouden

*Nieuwe
sociale
bewegingen
streefden
naar
'participatie',
'ontplooiing'
en 'basis-
democratie'*

30 Wielenga, *Nederland in de twintigste eeuw*, 236-244.

31 In de jaren negentig verminderde de 'samenhang, samenwerking en saamhorigheid' tussen protest- en pressieorganisaties zodanig dat het moeilijk is om nog over sociale *bewegingen* te praten.

de nieuwe sociale bewegingen de arbeidersbeweging steeds meer naar het tweede plan dringen.³²

HET INTERNE DEBAT OVER DE OPHEFFING VAN DE AJC

De overgang van de oude sociale beweging AJC naar Ruimte is mooi te illustreren met behulp van de ideeën van Tilly en Tarrow over de demobilisatie van sociale bewegingen zoals beschreven in hun boek *Contentious politics*. Omdat het hier gaat om de periode tussen AJC en Ruimte wordt er alleen gekeken naar de mechanismen van demobilisatie van de AJC. Tilly en Tarrow onderscheiden er vijf: competitie, afvalligheid, desillusie, repressie en institutionalisering.

Bij het verzet tegen de puriteinse arbeiderscultuur in de AJC ging de AJC-afdeling van Den Haag voorop in de strijd. Op het congres van 13 tot 15 mei 1955 hadden voorzitter Freek Knapen en secretaris André van der Louw samen met de afdeling Haarlem een voorstel gedaan om te komen tot een 'brede socialistische jeugdorganisatie met nieuwe leeftijdsindelingen'. Dit werd weggestemd. In januari 1956 ontstond door onenigheid tussen enerzijds Knapen en Van der Louw en anderzijds

het afdelingsbestuur van Den Haag een tweedeling na een federatievergadering. Het afdelingsbestuur stapte na deze vergadering op.³³ In een brief uitte zij kritiek op de 'zeer vrije opvatting over levenshouding' van Van der Louw. Ook werd hij als min of meer gevaarlijk bestempeld.³⁴

Het AJC-hoofdbestuur wist duidelijk niet goed hoe het met vooral Van der Louw moest omgaan. Door zijn statuut binnen de organisatie durfde het hem niet weg te sturen. In 1955 probeerden de bestuursleden hem in hun midden op te nemen. Een jaar later ging het hoofdbestuur over op stevig ingrijpen. Het soosgebouw van de AJC-afdeling Den Haag werd verzegeld omdat er jazz werd gedraaid en wijn werd geschonken. Het hoofdbestuur gaf het Haagse verenigingsgebouw weer vrij toen bleek dat de overgrote meerderheid van de Haagse afdelingsleden zich had aangesloten bij de inmiddels afgescheiden Knapen en Van der Louw.³⁵ Dit zijn duidelijke gevallen van competitie, afvalligheid, desillusie en repressie. Institutionalisering was al een probleem bij de AJC vanaf kort na de Tweede Wereldoorlog omdat de belangrijkste sociaaldemocratische strijdpunten wa-

32 J. G. Gosman (red.), 'Nieuwe sociale bewegingen (1965-1995)' (versie 5-11-2014), <http://www.politiekcompendium.nl/9351000/1f/j9vvh40co5zodus/vh4valrvw6wy>.

33 IISG, Archief AJC, F. Knapen, doos 981, *Beste Gerrit* (Den Haag 15-2-1956).

34 IISG, Archief AJC, doos 981, *Brief van het afdelingsbestuur AJC Den Haag aan haar leden* (januari 1956).

35 A. van der Louw, *Rood als je hart. Een geschiedenis van de AJC* (Amsterdam 1974) 274.

ren binnengehaald.

Een aantal obstakels voor een vlotte overgang van de AJC naar Ruimte was al binnen de AJC zelf genomen. De geheelonthouding werd ondanks een flinke strijd nog voor de opheffing van de AJC overboord gezet. Voor een deel kwam dat door de veranderde leefomstandigheden en de tijdsgeest. Historicus en voormalig AJC-lid Ger Harmsen benadrukte bijvoorbeeld de praktische noodzaak van niet roken en drinken boven ideologische redenen: de leden hielden meer geld over om te besteden aan de kampen, lectuur en kleding van de AJC als ze geen geld aan roken, drinken en snoepen uitgaven.³⁶ Bovendien stond in de beginjaren een sterk bepalende man als Koos Vorrink pal voor de geheelonthouding.³⁷

Overigens rookte en dronk Koos Vorrink volgens oud-AJC-bestuurder Aad Van Moock regelmatig als hij buiten het zicht was van de andere AJC'ers. Van Moock benadrukte dan ook dat het niet roken en niet drinken niet voor iedereen heilig was.³⁸ Ook tweede man Klaas Toornstra bezondigde zich aan deze zaken.³⁹ De geringe ideologische

motivatie voor geheelonthouding bleek ook wel uit het feit dat de strijd tussen André van der Louw en Freek Knapen met zowel het bestuur van hun eigen afdeling Den Haag als de landelijke AJC binnen twee jaar in het voordeel van Van der Louw en Knapen uitviel. Bij de leden daarentegen was geheelonthouding wel de regel.⁴⁰

Met het besluit van de AJC tot het oprichten van Ruimte, een 'open jeugdorganisatie' die niet meer alleen toegankelijk was voor arbeidersjeugd, maar ook voor jongeren van confessionele, liberale en burgerlijke komaf was het ook niet meer mogelijk om een dergelijke 'eenheidscultuur' te behouden. Kortom, zowel de geheelonthouding als de strakke hiërarchie en organisatievorm waren onmogelijk te handhaven en de AJC-leiding erkende dat.

In 1957 stuurde de AJC-leiding daarom aan alle afdelingen een publicatie met als titel: *Ruimte, een nieuwe werkvorm?* Dit boek stelde dat de leden moesten kiezen voor langzame omvorming of opheffing. Er werd gekozen voor het laatste.⁴¹ De AJC-leiding gooide het nu over een compleet an-

36 G. Harmsen, *Blauwe en rode jeugd: ontstaan, ontwikkeling en teruggang van de Nederlandse jeugdbeweging tussen 1853 en 1940* (Nijmegen 1975) 187.

37 Hartveld, e.a., *De Arbeiders Jeugd Centrale AJC 1918-1940/1945-1959*, 39.

38 <http://www.vpro.nl/nederland-van-boven/spel.program.25909830.html> (14:15-14:48; 16:24-18:55).

39 J. Meilof, *De AJC...dat waren wij*.

Herinneringen van oud-leden (Amsterdam 1985) 84.

40 IISG, Archief AJC, doos 66, 'Verslag ingesteld naar het ledenverloop der boven 16-jarige leden van de AJC', *AJC-rapport* (Amsterdam 1953) en http://www.eenvandaag.nl/binnenland/33842/laatste_ontmoeting_bij_het_kampvuur (versie 11-12-2014).

41 Van der Louw, *Rood als je hart*, 281.

dere boeg. De ideeën van Van der Louw en Knapen over samenkomsten in een eigen sociëteit werden door *De Kern. Leidersblad van de AJC* landelijk aanbevolen.

Dit soort radicale veranderingen kon natuurlijk niet onbesproken blijven. Een brieveschrijver vreesde bijvoorbeeld dat het verdwijnen van de traditionele vormen van de AJC ook het verdwijnen van de socialistische strijdtraditie zou inhouden.⁴² Een ander vroeg zich af of een jongerenorganisatie niet een concreet doel en een gezamenlijk geloof nodig heeft. Hoe konden de jeugdleiders anders grenzen aangeven?⁴³ In de commentaren van de linkse en liberale kranten overheersten positieve geluiden over de opheffing van de AJC en de start van de nieuwe organisatie.⁴⁴

Wat meespeelt bij het grotendeels ontbreken van openlijke kritiek op de koers is dat de leden van de AJC maximaal twintig jaar oud waren. Uit het feit dat de AJC in 1953 besloot een onder-

zoek in te stellen naar het 'ledenverloop der boven zestienjarige leden van de AJC' blijkt al dat juist in de leeftijdsgroep van zestien- tot twintigjarigen velen afhaakten. Dit was overigens een verschijnsel dat in de hele jeugdbeweging plaatsvond.

Bij de redenen van opzegging van het lidmaatschap door deze jongeren valt op dat het veelal ging om haast banale zaken. Een belangrijke reden was bijvoorbeeld het veelvuldig wisselen van leiders. Ook gaven ouders aan dat sommige leiders te weinig capaciteiten hadden. Omdat het daardoor een rommeltje werd, vond het kind de bijeenkomsten niet meer leuk. De vriendjes en vriendinnetjes van

*Zowel de
geheel-
onthouding
als de strakke
hiërarchie en
organisatie-
vorm waren
onmogelijk te
handhaven*

deze gestopte leden bedankten vervolgens ook dikwijls.⁴⁵ Hoewel 1953 geen 1957 of 1958 is, lijkt het me zeer aannemelijk dat deze redenen in die jaren nog steeds golden voor kinderen van zestien die samen met hun ouders moesten beslissen over hun lidmaatschap van de AJC of een andere jeugdbeweging.

Veel kinderen haakten dus vrijwel

42 IISG, Archief AJC, doos 181, 'Crisis in de AJC', *Jeugd. Maandblad van het Algemeen Nederlands Jeugdverbond* 6 (juni 1957).

43 IISG, Archief AJC, doos 181, 'De AJC in de Ruimte' (z.j., krant onbekend).

44 IISG, Archief AJC, Zie o.a. 'Plan voor vervanging van de AJC', *Nieuwe Rotterdamsche Courant* (13-5-1957) (doos 174); 'AJC wordt opgeheven: besprekingen over passende organisatievorm', *De Tijd* (14-5-1957) (doos 174); 'Pinksterfeest met een tijdbom. AJC op zoek naar nieuwe wegen', *Vrij Nederland* (15-1-1957) (doos 176); 'Maurits van Haalen: 'AJC-werkpatroon is van voorbij tijd'', *Het Vrije Volk* (13-5-1957) (doos 181).

45 IISG, Archief AJC, doos 66, 'Verslag ingesteld naar het ledenverloop der boven 16-jarige leden van de AJC', *AJC-rapport* (Amsterdam 1953) 38-45.

geruisloos af. Opvallend is dat dit ook voor de meeste gestopte AJC-leiders gold. Eventuele morele bezwaren tegen het anti- of beter gezegd weinig autoritaire karakter van Ruimte waren eind jaren vijftig echter nog argumenten waar de meerderheid van de bevolking het mee eens zou zijn geweest. Ze konden met hun opvattingen dus mogelijk elders aan werk komen, bijvoorbeeld in het christelijke jeugdwerk. Daarnaast waren de zuilen ondanks het langzame openbreken toch nog steeds gesloten bolwerken waarvan de leden het ook eenvoudigweg niet gewend waren om de vuile was buiten te hangen.⁴⁶

Dan blijft nog wel een aantal vraagtekens staan. Binnen AJC-opvolger Ruimte heeft vooral de homobeweging op veel steun mogen rekenen. Er waren bijvoorbeeld speciale maatschappelijk werkers voor de begeleiding van jeugdige homoseksuelen.⁴⁷ Voortbouwend op de co-educatie was er echter ook een prachtige voedingsbodem voor het feminisme. Ruimte had zich kunnen profileren als de eerste organisatie in Nederland waar mannen en vrouwen werkelijk gelijke rechten hadden door bijvoorbeeld vrouwen eerlijke kansen te bieden op bestuursfuncties. De doorbraak van de 'tweede feministische golf' in Nederland vond pas plaats in

1967. In het tijdsbestek waarin Ruimte opereerde, van 1959 tot 1972, had de organisatie dus een ware pioniersrol kunnen vervullen op het gebied van vrouwenrechten.

Hier valt tegenin te brengen dat Ruimte net als de naoorlogse AJC een humanistisch georiënteerde opvoedingsorganisatie was. In dat licht bezien is het begeleiden van jonge homoseksuelen niet helemaal onlogisch. Waarom jonge meisjes en vrouwen die in de AJC actief waren dan niet op deze pedagogische hulp mochten rekenen, is echter onduidelijk. Ook voor de studentenbeweging heeft Ruimte weinig tot niets gedaan. Een tweede mogelijke verklaring voor de steun van Ruimte aan homojongeren is dat voor de groep die de AJC wilde bevrijden van de oude puriteinse cultuur seksuele vrijheid erg belangrijk was. De steun aan homoseksuelen fungeerde daarbij als een fraai strijdsymbool.

Klaas Veenstra (33) studeert sinds 2009 Geschiedenis in deeltijd. Vorig jaar september is hij begonnen aan de master *Politiek en maatschappij in historisch perspectief*. Hij hoopt deze opleiding in januari 2016 af te ronden. Klaas houdt zich bezig met de vroegmoderne geschiedenis, maar maakt incidenteel ook een uitstapje naar de negentiende en twintigste eeuw. Dit artikel komt voort uit een onderzoekseminar binnen zijn master.

⁴⁶ Wielenga, *Nederland in de twintigste eeuw*, 205-208.

⁴⁷ <http://www.iisg.nl/archives/nl/files/j/ARCH00679full.php> (versie 3-12-2014).

Onkruid vergaat niet, of toch wel?

Een geschiedenis van de opkomst en ondergang van de antimilitaristische protestbeweging Onkruid

BABS DEN DULK

Bijna twee eeuwen na haar invoering in 1810 werd in 1997 de diensplicht in Nederland opgeschort. Honderdduizenden Nederlanders werden in deze periode van 187 jaar gedwongen het vaderland te dienen; anderen weigerden juist dienst. Aan het einde van de jaren zeventig verenigden deze weigeraars zich in een actiegroep: Onkruid. Aan de hand van de historische ontwikkeling van dienstweigeren schetst dit artikel de opkomst, bloei en uiteindelijke ondergang van deze weigerbeweging.

‘Geen man, geen vrouw, geen cent voor het militarisme.’ Met deze slogan probeerde de radicaal-antimilitaristische actiegroep Onkruid eind jaren zeventig en begin jaren tachtig mensen op te roepen in actie te komen tegen het militarisme. De actiegroep Onkruid was in 1977 opgericht als onderdeel van de totaalweigerbeweging, een beweging van antimilitaristen die niet alleen tegen de militaire dienstplicht waren, maar ook de vervangende maatschappelijke dienstplicht weigerden te vervullen. Zij zagen het weigeren van de dienstplicht als een daad van verzet tegen het militarisme, legers en bewapening. Al snel kreeg Onkruid landelijke media-aandacht. Dit kwam onder andere door het actierepertoire dat zij hanteerden. De belangrijkste actiemethode die de groep bezat was natuurlijk het totaalweigeren zelf, waar een gevangenisstraf van zestien maanden voor stond. De Onkruiders meldden zich echter niet zomaar voor de gevangenisstraf, maar lieten zichzelf arresteren tijdens zogenaamde oppakacties. Deze oppakacties werden vaak gecombineerd met gewelddadige antimilitaristische daden, zoals het verstoren van open dagen van de krijgsmacht, vernietigen van oorlogsspeelgoed in warenhuizen, bezettingsacties van militaire instellingen en wapenfabrieken, en uiteindelijk zelfs inbraken in commandocentra.

Ondanks de media-aandacht verdween Onkruid in de tweede helft van

de jaren tachtig van het maatschappelijke toneel. Al in 1982 werd het landelijke overlegorgaan van Onkruid opgeheven, en een jaar later werd ook het eigen tijdschrift *De Schoffel* opgeschort. Na 1984 hoorde men steeds minder van de groep waarna het een stille dood stierf. Waarom verdween Onkruid in de tweede helft van de jaren tachtig plots van het maatschappelijke toneel?

HET ONTSTAAN VAN DE DIENST- EN TOTAALWEIGERBEWEGING

Totaalweigeren was als actiemethode niet uniek voor de actiegroep Onkruid. Het was ook geen typerend fenomeen voor de jaren zeventig en tachtig van de twintigste eeuw. De geschiedenis van de Nederlandse dienst- en totaalweigerbeweging begon zo'n tachtig jaar eerder, met de invoering van de persoonlijke dienstplicht door Kornelis Eland, de toenmalig minister van Oorlog, op 2 juli 1898. Voor de invoering van de persoonlijke dienstplicht konden potentiële dienstplichtigen relatief eenvoudig hun plicht ontlopen. Wanneer zij voor de dienst werden ingeloot, konden zij hun dienst afkopen en een vervanger aanstellen, een zogenaamde remplaçant. Met de invoering van de persoonlijke dienstplicht verdween de mogelijkheid om de dienst te ontlopen. Mannen die geen onderdeel van het leger wensten te zijn hadden nu nog maar

één mogelijkheid: dienstweigering.¹ De Nederlandse dienstweigerbeweging was geen uniforme groep, maar bestond uit dienstweigeraars met verschillende sociale, culturele en religieuze achtergronden. Deze grote verscheidenheid leidde tot het ontstaan van twee groepen antimilitaristen: de christenanarchisten en de anarchisten. De eerst groep weigerde dienst vanuit christelijke overtuiging. Zij waren van mening dat het militarisme niet in

*Met de
invoering
van de
dienstplicht
verdween de
'remplaçant'*

overeenstemming was te brengen met de christelijke waarde naastenliefde. De anarchisten vormden de tweede groep antimilitaristen die de dienstplicht afwees. De anarchisten weigerden in tegenstelling tot de christenanarchisten niet de dienst vanuit christelijke motieven of vanuit gewetensbezwaren, maar omdat ze geen onderdeel wilden zijn van een machtsmiddel dat in handen was van de staat.²

Een verschil in opvattingen over persoonlijke dienstweigering en geweld stond samenwerking tussen de christenanarchisten en anarchisten in de beginjaren in de weg. De chris-

tenanarchisten waren van mening dat de persoonlijke dienstweigering, onafhankelijk van de grond waarop werd geweigerd, de belangrijkste strategie moest zijn. Daarnaast waren ze van mening dat elke vorm van geweld tegen mensen moest worden voorkomen in de strijd tegen het militarisme. Zij waren voorstanders van principiële geweldloosheid.³ De anarchisten daarentegen waren voorstander van massale protestacties in de strijd tegen het militarisme. Door massadienstweigering en massastakingen zou een oorlog niet langer mogelijk zijn. Daarnaast moest dienstweigering alleen gebeuren vanuit politieke overwegingen, niet vanuit een religieuze overtuiging. Onder het motto 'geen man, geen cent voor het leger', ondernamen de anarchisten acties tegen militaire instellingen. Zij schuwden hierbij revolutionair geweld niet.⁴

De Eerste Wereldoorlog bracht hierin verandering. Gedwongen door de urgentie traden de anarchisten en de christenanarchisten voor het eerst gezamenlijk op door het verspreiden van een dienstweigermanifest in 1915. In dit manifest riepen ze de burger op tot dienstweigering over te gaan: '[...] immers wij beschouwen de dienstweigering als één der middelen welke samenwerking het militarisme zal vernietigen, waarbij de persoonlijke dienstweigering groote zedelijke waarde

1 B. Mantel, 'Dienstweigering en dienstweigerbeweging in Nederland tijdens de Eerste Wereldoorlog' (januari 1992), <http://www.antimilitarisme.org/> (28 november 2014).

2 Everts en Walraven, *Vredesbeweging*, 25.

3 Ibidem, 27.

4 Ibidem, 23.

heeft, mede om tot massale dienstweiger-
 gering te geraken.⁵ Het gezamenlijke
 optreden van de twee groepen antimi-
 litaristen had direct effect. Was voor
 de Eerste Wereldoorlog de groep daad-
 werkelijke dienstweigeraars beperkt
 gebleven tot slechts twintig man, aan
 het einde van de Eerste Wereldoorlog
 hadden in totaal ongeveer vierhonderd
 mannen de dienstplicht geweigerd.⁶⁷
 Ook na 1918 bleef de dienstweigerbe-
 weging groeien. De verschrikkingen
 van de Eerste Wereldoorlog en het idee
 dat zoiets nooit meer mocht gebeuren,
 zorgden voor een grote populariteit van
 de dienstweigerbeweging in de jaren
 twintig. Er was sprake van een echte
 opbloei.

DE EERSTE DIENSTWEIGER- REGELINGEN

Naast een toename van de populari-
 teit van de dienstweigerbeweging, had
 de Eerste Wereldoorlog ook als resul-
 taat dat de overheid de eerste stappen
 zette om tegemoet te komen aan de
 groeiende groep dienstweigeraars en
 dienstweigersympathisanten. In 1917
 werd door minister van Oorlog Corne-
 lis de Jonge een legerorder afgekondigd
 die het mogelijk maakte dat gewetens-
 bezwaarden in plaats van gewapende

dienst, een ongewapende dienst ver-
 vulden.⁸ Het duurde echter nog tot de
 dienstweigerwet van 1923 voordat het
 mogelijk werd om de militaire dienst
 te weigeren en een vervangende maat-
 schappelijke dienstplicht te vervullen.

Door de invoering van de dienstwei-
 gerwet kon er voor het eerst onderscheid
 gemaakt worden tussen dienstweigeraars
 en totaalweigeraars. Dienstweigeraars
 beroepen zich op de dienstweiger-
 wet en vervullen de maatschappelijke
 dienstplicht. Totaalweigeraars daarente-
 gen weigeren ook de maatschappelijke
 dienst te vervullen. Het waren vooral
 de christenanarchisten die gebruik
 maakten van de mogelijkheid die de
 dienstweigerwet hun bood. Niet alle
 religieuze weigeraars kozen echter voor
 dienstweigeren. Een kleine groep
 streng religieuze, met name Jehova's
 getuigen, weigerden ook de maatschap-
 pelijke dienstplicht. Samen met de
 politieke weigeraars, die niet voldeden
 aan de criteria die in de dienstweigerwet
 werden vermeld, werden de leden van
 die groep de totaalweigeraars.

Met de dienstweigerwet verdween
 ook de oude indeling tussen chris-
 tenanarchisten en anarchisten. Hoewel
 er binnen de totaalweigerbeweging wel
 een onderscheid bleef bestaan tussen
 religieuze totaalweigeraars en politieke

5 Mantel, 'Dienstweigeren en dienstweiger-
 beweging'.

6 Ibidem, 28.

7 Everts en Walraven, *Vredesbeweging*, 24.

8 P. van den Boom, 'Wet gewetensbezwaren
 militaire dienst', in: G.T. Campagne e.a.(ed.),
*Dienstplicht weigerplicht: feiten en motieven rond
 dienstweigeren* (Amersfoort 1980) 11-12.

totaalweigeraars werd het tweede onderscheid belangrijker, namelijk het onderscheid tussen geweldloze antimilitaristen en antimilitaristen die geweld niet schuwden om hun doel te bereiken.

CRISIS IN DE DIENST- EN TOTAALWEIGERBEWEGING

De Tweede Wereldoorlog had hele andere effecten op de dienst- en totaalweigerbeweging dan de Eerste Wereldoorlog. Door de opkomst van het fascisme in Duitsland belandde de totaalweigerbeweging in een crisis. Steeds meer vooraanstaande internationale dienst- en totaalweigeraars, waaronder Albert Einstein, waren van mening dat ondanks hun idealen een militair optreden tegen het fascisme noodzakelijk was.⁹ De crisis in de totaalweigerbeweging bleef bestaan tot het begin van de jaren zeventig. Weliswaar nam de populariteit van het dienstweigeren toe tijdens de politionele acties in Nederlands-Indië tussen 1945 en 1949, maar het aantal daadwerkelijke totaalweigeraars bleef in deze periode laag. De dreiging van het communisme in de jaren vijftig en zestig zorgde ervoor dat de sympathie van de samenleving voor totaalweigeraars laag bleef.¹⁰

Begin jaren zestig krabbelde de dienstweigerbeweging weer op. Onder invloed van de Ban de Bombeweging en de Vietnamoorlog veranderde de publieke opinie. Dienstweigeren kreeg weer steun vanuit de samenleving en steeds meer jongeren deden een beroep op de wet Gewetensbezwaren Militaire Dienst (GMD) uit 1962 (de opvolger van de dienstweigerwet uit 1923). De opleving in de dienstweigerbeweging resulteerde in de oprichting van nieuwe belangenorganisaties voor dienstplichtigen: de Bond voor Dienstweigeraars (BVD) in 1967 en de Vereniging voor Dienstweigeraars (VD) in 1971.¹¹

In navolging van de dienstweigerbeweging, won de totaalweigerbeweging in de jaren zeventig ook weer aan populariteit. In 1974 werd vanuit de VD-werkgroep 'politieke gevangenen' de actiegroep Onkruid opgericht. Onkruid zette zich alleen in voor de politieke totaalweigeraars, en niet voor religieuze totaalweigeraars. Dit kwam doordat er voor de Jehova's getuigen in 1974 door de overheid een regeling werd getroffen. De Jehova's getuigen kregen geen oproep voor dienstplicht, waardoor zij ook niet meer hoefden te weigeren.¹² Voor politieke totaalweigeraars werd geen uitzondering gemaakt.

9 Everts en Walraven, *Vredesbeweging*, 34.

10 E. Wiersma, 'Dienstweigeren rond de Indonesië kwestie', in: G.T. Campagne e.a.(ed.), *Dienstplicht weigerplicht: feiten en motieven rond dienstweigeren* (Amersfoort 1980) 12-14, 13.

11 Everts en Walraven, *Vredesbeweging*, 46.

12 Stukken betreffende wetgeving ten aanzien van totaalweigeren 1974-1986, Internationaal Instituut voor Sociale Geschiedenis Amsterdam, Collectie Totaalweigerarchief, inv. nr.14.1

Hierdoor zaten er tot de opschorting van de opkomstplicht in 1996 jaarlijks ongeveer tien politieke totaalweigeraars in de gevangenis.

ONKRUIT: DE EERSTE STILLE JAREN

Onkruid werd oorspronkelijk opgericht ter ondersteuning en begeleiding van totaalweigeraars. Al snel gingen de Onkruiders zich echter naast totaalweigeren steeds meer toeleggen op andere aspecten van het antimilitarisme. Dat maakte van weigeren niet langer alleen een doel, maar ook een middel. Net als andere antimilitaristische groeperingen werd de doelstelling de gehele afschaffing van het militarisme in al zijn verschijningsvormen. Onkruid nam geen genoegen met deeldoelstellingen. Het ging hen niet om een verbreding van de wet GMD of de afschaffing van onderzoek naar militaire wapens. Met deeldoelstellingen kon de samenleving volgens de Onkruiders namelijk niet veranderd worden. Tevredenheid over succesvol behaalde deeldoelstellingen leidde alleen tot afzwaling van het overkoepelende doel.¹³

De eerste drie jaren werd de actiegroep gekenmerkt door individualisme en isolatie.¹⁴ Alle 25 leden waren zelf

totaalweigeraar of potentieel totaalweigeraar. Zij hielden zich in de eerste plaats vooral bezig met hun eigen weigering en met het verzamelen van gegevens over andere totaalweigeraars. Een jaar na de oprichting kwam hierin verandering. Totaalweigeren alleen was niet voldoende om het militarisme aan te pakken. Daarom werd besloten om ook directe acties tegen het militarisme uit te voeren. Het eerste plan in deze nieuwe categorie van directe acties was het 'Onkruid Spaarplan': een grote groep Onkruiders die wilde totaalweigeren zou worden 'opgespaard', om vervolgens tijdens een directe actie de gehele groep in een keer op te laten pakken. Op deze manier werd én direct het militarisme aangevallen, én zou gezorgd worden voor media-aandacht.¹⁵ Ondanks lange voorbereidingen van de Onkruiders mislukte het plan. Het duurde nog tot 1977 voordat de eerste directe actie door Onkruid werd uitgevoerd tijdens een open dag van de Luchtmacht.

*Met het
gooien van
verfzakjes
naar de
nieuwe
F-16's werd
Onkruid
in een klap
bekend*

DE POPULARITEIT GROEIT

In 1977 werd de YF-16, de nieuwe trots van de Luchtmacht die beter be-

13 Onkruid, 'Onkruid over antimilitaristische aksie', 30.

14 Werkgroep Onkruid, *Onkruid: Antimilitaristisch reveil* (Groningen 1977) 16.

15 Ibidem, 23.

kend is als de F-16, tentoongesteld tijdens een open dag op de luchtbasis Gilze-Rijen. De kennismaking met het Nederlandse publiek verliep anders dan de organisatie had gewild. Een kleine groep Onkruiers verstoorde de open dag door verfbakjes te gooien richting de nieuwe straaljagers.¹⁶ Met deze actie werd Onkrui in een klap bekend bij de Nederlandse media en het Nederlandse publiek. Het was het begin van een groei in populariteit van de actiegroep. Zo werd in 1977 in Nijmegen het Politiek Dienstweiger Kollektief (PDK) opgericht. Ook in Zoetermeer, Amsterdam, Utrecht en Den Haag ontstonden eind jaren zeventig lokale Onkrui basisgroepen. Sommige groepen ontstonden rondom één of enkele totaalweigeraars, andere groepen ontstonden vanuit een meer antimilitaristische insteek. Door een gebrek aan centrale organisatie, mede het gevolg van het anarchistische karakter van Onkrui, ontstonden er verschillende doelstellingen. De Haagse en Groningse groepen richtten zich bijvoorbeeld op het weigeren, terwijl andere groepen zich meer toelieden op het aanvallen van het antimilitarisme in het algemeen, zoals in Zoetermeer en Amsterdam.¹⁷

De tweedeling binnen Onkrui werd het duidelijkst zichtbaar in het actierepertoire van de verschillende groepen.

De meer op weigeren gerichte actiegroepen hielden zich vooral bezig met het in de publiciteit brengen van het totaalweigeren. Dit deden zij bijvoorbeeld door de hal van het ministerie van Defensie te bezetten op 22 november 1978, het bezetten van kerktorens door heel Nederland op 15 maart 1979 en het bevrijden van de totaalweigeraar Cees Smit uit de gevangenis op 7 oktober 1980. Daarnaast hielden deze groepen zich bezig met het voorlichten van potentiële totaalweigeraars en hun vrienden en familie middels informatiebijeenkomsten en brochures.¹⁸ De antimilitaristen maakten daarentegen meer gebruik van directe acties. De directe acties waren 'pogingen om mensen aan het denken te zetten. Niet via stencils over het militaire apparaat. Het militaire apparaat wordt zelf aangevallen, in de hoop dat de mensen zich daar iets van aantrekken'.¹⁹

CENTRALISATIE, VERDEELD- HEID EN RADICALISERING

De toenemende populariteit en de oprichting van steeds meer lokale Onkrui-actiegroepen zorgden ervoor dat er communicatiemoelijkheden ontstonden. Om deze problemen op te lossen werd in 1980 door de Nijmeegse Onkruigroep tijdschrift *De Schoffel*

16 Tine Adema, *Bijna uitgeweigerd, nog lang niet afgepeigerd* (Leiden 1984) 28.

17 Ibidem, 4-5.

18 Ibidem, 28-30.

19 Onkrui, 'Onkrui over antimilitaristische aksie', 30.

opgericht.²⁰ Met hetzelfde doel werd niet veel later het 'Totaalweigeroverleg' opgericht en werden er 'Totaalweigerweekenden' georganiseerd.

Tijdens het overleg en de weekenden werd geprobeerd een algemene koers voor Onkruid uit te zetten. Door het anarchistische karakter van Onkruid werd dit idee niet door alle Onkruiders met open armen ontvangen. Vooral de anarchistische radicale actiegroepen waren het oneens met de toenemende centralisering. Er ontstond onenigheid binnen Onkruid.²¹

De toenemende centralisatie was niet het enige onderwerp van discussie binnen Onkruid. Met de uitbreiding van Onkruid via allerlei lokale basisgroepen veranderde de samenstelling. Voor de uitbreiding werden vooral directe acties tegen het militarisme georganiseerd. De acties rondom het totaalweigeren verdwenen daardoor steeds verder naar de achtergrond. Met de komst van groepen die rondom totaalweigeraars waren ontstaan, met name Groningen en Nijmegen, ontstond er echter een veel grotere groep mensen die vond dat de acties van Onkruid primair gericht moesten zijn op het totaalweigeren. Om tegemoet te komen aan deze groep werd er vanuit Onkruid het Antimilitaristisch Buro (AMB) en de

De wachter, een monument op het Haagse Nassauplein van Shinkichi Tajiri, onthuld ter gelegenheid van de opschorting van de dienstplicht

Totaalweigernieuwsbrief opgericht.²² Een groep radicale anarchistische antimilitaristische Onkruiders was het niet eens met de toenemende centralisering en de matiging van de doelstellingen en acties. Zij wilden vasthouden aan de oude doelstellingen van Onkruid, oftewel de directe aanval op het militarisme. Deze groep radicaliseerde verder en probeerde op steeds radicalere wijze het militarisme aan te vallen, waarbij materieel geweld niet werd geschuwd. Geweld tegen mensen werd binnen Onkruid echter door iedereen afge-

20 'Voorwoord', *De Schoffel: 'n antimilitaristisch tijdschrift* 1 (1980) 3.

21 'Totaalweigeren en andere acties', 2.

22 Ibidem, 2.

keurd. De toegenomen radicalisering werd voor het Nederlandse publiek voor het eerst zichtbaar door de inbraak in het Provinciaal Militair Commando (PMC) Noord-Holland. Tijdens de inbraak in het PMC werden geheime militaire documenten buitgemaakt. Deze zogenaamde PMC-papers werden vervolgens door Onkruid verspreid naar de pers en tentoongesteld in Paradiso.²³

GEWELDDADIGE ACTIES, KRAKERS EN CONCURRENTIE

De centralisatie van Onkruid was geen succes. De verschillen tussen de antimilitaristen en de totaalweigeraars werden zo groot dat er geen overeenstemming bereikt kon worden over de te varen koers van Onkruid. Het 'Totaalweiger-overleg' werd in 1982 opgeheven. Een jaar later volgde het tijdschrift *De Schoffel*. Hiermee verdween weliswaar het overkoepelende overleg van Onkruid, maar de verschillende Onkruid-actiegroepen bleven nog zeker drie jaar bestaan en kregen nog volop media-aandacht. Deze media-aandacht werd voornamelijk veroorzaakt doordat de radicalisering zich na 1983 doorzette. Deze radicalisering uitte zich in een nieuw soort actie: het inbreken in bunkers, MIBO-opslagplaatsen (Medische Voorzieningen In Buitengewone Omstandigheden) en kazernes. Het doel

van deze inbraken was de maatschappij bewust maken van het militarisme in de samenleving en het gebruik van militaire middelen tegen de eigen bevolking.²⁴ Om de samenleving te overtuigen werden de gestolen goederen tentoongesteld of verspreid via brochures, zoals de brochure *Bunker in Bunkerbuit*.²⁵

Toch waren er ook tekenen van achteruitgang zichtbaar bij Onkruid. Het totaal aantal acties liep in de periode 1983-1986 snel terug. Ook kregen bekende Onkruidsteden zoals Nijmegen, Den Haag en Groningen het steeds moeilijker. Het werd steeds lastiger om Onkruiders te mobiliseren en mee te doen aan acties.²⁶ Deze problemen werden veroorzaakt door de radicalisering van Onkruid, en de daarmee verbonden verminderende aandacht binnen de actiegroep voor het totaalweigeren. Organisaties in Onkruidsteden waar vooral totaalweigeren voorop stond, zoals het AMB en het PDK in Nijmegen, verbonden zich steeds minder vaak met de Onkruidacties. Zij gingen zich meer toeleggen op het verschaffen van informatie en steun aan totaalweigeraars.²⁷ Ook werden er nieuwe

24 Stukken betreffende acties door Onkruid. 1977-1996, Internationaal Instituut voor Sociale Geschiedenis Amsterdam, Collectie Totaalweigerarchieff, inv. nr.9.

25 Onkruid, *Bunker in bunkerbuit: de plannen die de oorlog mogelijk maken* (Amsterdam 1983).

26 Huberts, 'Is Onkruid Effectief?', 73.

27 Stukken betreffende acties door Onkruid. 1977-1996, Internationaal Instituut voor Sociale Geschiedenis Amsterdam, Collectie Totaalweige-

23 Adema, *Bijna uitgeweigerd, nog lang niet afgeweigerd*, 28-30.

organisaties opgericht zoals totaalweigerondersteuningsgroepen voor ouders van totaalweigeraars. Deze actiegroepen, die voorheen nog onder de naam Onkruid opereerden, gebruikten deze naam niet langer.

Naast concurrentie van andere totaalweigeractiegroepen nam het aantal totaalweigeraars binnen Onkruid ook af door institutionele veranderingen. Rond 1984 was er in de politiek hernieuwde aandacht voor de totaalweigeraar. Volgens sommige politici moest er een onderscheid gemaakt worden tussen totaalweigeraars die vanuit politieke overtuiging tegen militaire én vervangende dienstplicht waren, en totaalweigeraars die niet per se tegen de vervangende dienstplicht waren maar niet door de wet GMD erkend werden door de politieke aard van hun bezwaar. Voor deze groep, die tegen wil en dank totaalweigeraar was, moest een oplossing worden bedacht.²⁸ Veel totaalweigeraars die in principe niet tegen de vervangende dienstplicht waren, maar tegen wil en dank totaalweigeraar waren omdat ze op politieke gronden dienstweigerden, sloten zich aan bij de Vereniging voor Dienstplichtigen.

In Amsterdam ontstonden na 1982 juist enkele nieuwe Onkruidgroepen.

Veel van de nieuwe Onkruiders hadden een verleden in de basisgroepen tegen kernenergie en in de basisgroepen van de kraakbeweging.²⁹ Deze groep mensen nam de antimilitaristische doelstellingen minder nauw en was vooral uit op het ageren tegen de autoriteiten. Op het moment dat bleek dat deze nieuwe groep activisten geweld tegen mensen niet schuwde, haakten echter veel Onkruiders van de oude generatie af.³⁰ Geen geweld tegen mensen was immers de enige regel waarover een algemeen besluit was genomen in deze anarchistische organisatie. De radicalisering zorgde intern voor een uittocht van Onkruiders.

Daarnaast zorgde de radicalisering ook voor groeiende repressie van de autoriteiten. Op de toenemende gewelddadige acties van Onkruid reageerden de autoriteiten op twee manieren. Allereerst werd er door de overheid steeds harder opgetreden tegen de acties van Onkruid. Steeds vaker werd de ME ingezet om de acties te beëindigen.³¹ Naast een verhanding in

*Ook
'Onkruid
Vergaat Niet'
richtte zich
op directe
geweldloze
acties tegen
militair
materieel*

rarchief, inv. nr.9.

28 85de vergadering: Vaste commissie voor Defensie. Handelingen Tweede Kamer OCV/UCV 1983-1984 09 april 1984. Vaste commissie voor Defensie (Den Haag 1994) 10.

29 Huberts, 'Is Onkruid Effectief?', 75.

30 Andere Tijden, Onkruid (18 september 2008).

31 Stukken betreffende acties door Onkruid. 1977-1996, Internationaal Instituut voor Sociale Geschiedenis Amsterdam, Collectie Totaalweige-

de reactie van de overheid, probeerden de autoriteiten ook meer inzicht te krijgen in de actiegroep. De Binnenlandse Veiligheidsdienst (BVD) infiltreerde in Onkruid om te proberen de acties te voorspellen en inbraken te voorkomen.³² Door de toenemende repressie en de infiltratie van de BVD groeide de argwaan tussen de Onkruiders. Acties werden in het geheim voorbereid uit angst dat de actie al verijdeld werd nog voordat deze daadwerkelijk werd uitgevoerd.³³ Hierdoor werd het steeds lastiger voor buitenstaanders om zich bij Onkruid aan te sluiten.

CONCLUSIE

Na 1986 werd er nauwelijks wat van Onkruid vernomen. Een combinatie van interne concurrentie tussen totaalweige- raars en antimilitaristen, institutionele ontwikkelingen, radicalisering en repressie van de overheid zorgden ervoor dat Onkruid langzaam van het maatschappelijke toneel verdween. Dat er na 1986 nauwelijks nog wat van Onkruid werd vernomen betekent echter niet dat Onkruid werd vergeten. In 1998 werd door een nieuwe groep vredesactivisten 'Onkruid Vergaat Niet (OVN)' opgericht. Deze organisatie richtte zich net

als het Onkruid van de jaren zeventig en tachtig op directe geweldloze acties tegen militair materieel. De Onkruiders van deze nieuwe generatie hadden de naam specifiek gekozen om te laten zien dat Onkruid en de acties van Onkruid misschien een paar jaar uit beeld waren verdwenen, maar dat het antimilitarisme gewoon bleef bestaan. Zij waren van mening dat Onkruid helemaal niet was verdwenen in 1986.³⁴ Na de eerste actie van de OVN verscheen er in het tijdschrift *Ravage* een artikel waarin de Onkruiders van de jaren tachtig zichzelf distantieerden van de OVN.³⁵ Onkruid vergaat niet, maar Onkruid blijktbaar wel!

Babs den Dulk (22) rondt dit jaar het masterprogramma *Politiek en maatschappij in historisch perspectief* af aan de Universiteit Utrecht. Haar interesse ligt bij de sociale en politieke geschiedenis vanaf 1800. Dit artikel is een bewerking van haar onderzoekspaper, geschre-

rarchief, inv. nr.9.

32 'n Spion in ons midden' *De Schoffel: 'n antimilitaristisch tijdschrift* 7 (1982) 3-9.

33 Andere Tijden, Onkruid (18 september 2008).

34 T. Ketelaar, 'Onkruid vergaat niet; De wederopstanding van de vredesbeweging' (28 november 1998), <http://www.nrc.nl/handelsblad/van/1998/november/28/onkruid-vergaat-niet-de-wederopstanding-van-de-vredesbeweging-7425004> (12 december 2014).

35 MIVD-inzagedossier Onkruid 1998-2002. MIVD (zp zij). Geraadpleegd via: <http://www.inlichtingendiensten.nl/groepen/mivd-onkruidta.pdf>

ve
en
ge

Speciaal voor leden van de UHSK! Neem een abonnement
op Historisch Nieuwsblad en profiteer van hoge kortingen!

Historisch Nieuwsblad werpt nieuw licht op grote gebeurtenissen uit het verre verleden, maar ook uit de meer recente geschiedenis. Altijd in relatie met de huidige maatschappelijke, sociale en politieke ontwikkelingen. Historisch Nieuwsblad laat zien waarom de wereld is zoals hij is.

Kom je abonnement afsluiten op
de UHSK kamer!
(Drift 21 1.06)

Of ga naar www.uhsk.nl

- **11 nummers** Historisch Nieuwsblad voor maar **€47,50** i.p.v. €85,25 (ruim 40% korting)
- **5 nummers** Historisch Nieuwsblad voor maar **€27,50** i.p.v. €38,75 (ruim 30% korting)
- **3 nummers** Historisch Nieuwsblad voor maar **€13,-** i.p.v. €23,25 (ruim 40% korting)

Het abonnement wordt automatisch verlengd naar een halfjaarabonnement voor €29,50! Na eerste abonnementsstermijn geldt een opzegtermijn van één maand.

ISGESCHIEDENIS

Dagelijks historische achtergronden
bij het nieuws.

WWW.ISGESCHIEDENIS.NL

Aanzet plaatst haar artikelen nu ook op www.isgeschiedenis.nl

Pronken met je vrijheid!

Het Engelse staande leger en de nationale identiteit in 1697-1698

PAUL SCHILDER

In het Verenigd Koninkrijk van de zeventiende eeuw vonden verhitte discussies plaats over de noodzaak en gevaren van een staand leger. Voorstanders wezen op de continentale rivalen die maar al te graag misbruik zouden maken van een zwak Brits leger, terwijl tegenstanders betoogden dat een staand leger niet nodig was en zelfs een bedreiging kon vormen voor de ‘Engelse vrijheid’. In dit artikel beschouwt Paul Schilder deze discussie. Hij laat zien dat de vorming van een Engelse identiteit een belangrijke rol speelde dan gedacht.

1 Augustus 1740, landgoed Cliveden in Buckinghamshire. Ter herinnering aan de troonsbestijging van George I heeft kroonprins Frederik zijn paleis geopend voor een vererende maskerade over de middeleeuwse koning Alfred de Grote, en klinken de tonen van 'Rule, Britannia'. Het muziekstuk, dat in 1740 voor het eerst werd uitgevoerd, zou in de twee eeuwen volgend op de eerste vertoning uitgroeien tot een van de nationale liederen van het Verenigd Koninkrijk.¹ Niet voor het eerst echter hoorde de wereld de retoriek van een Brits patriottisme. Schrijver John Trenchard preekt drieënveertig jaar eerder al op dezelfde wijze de exceptionele staat van het Engelse volk met een wijdverspreid pamflet over het Engelse leger in vredeestijd:

we see most Nations in Europe over-run with Oppression and Slavery, (...) And if we enquire how these unhappy Nations have lost that precious Jewel Liberty, and we as yet preserved it, we shall find their Miseries and our Happiness proceed from this, that their Necessities or Indiscretion have permitted a standing Army to be kept amongst them.²

1 J. Thomson en T. Arne, *Rule, Britannia!* in P.A. Scholes, *The Oxford Companion to Music* (Oxford 2009) 987.

2 J. Trenchard, *An Argument Shewing that a Standing Army Is inconsistent with a Free Government and absolutely destructive to the Constitution of the English Monarchy* (Londen 1697) 3-4.

Een leger in vredeestijd was de boosdoener, volgens Trenchard. Wie de overheid een leger in vredeestijd toevertrouwt, zal uiteindelijk aftakelen tot haar slaaf. Het discours klinkt misschien simplistisch maar aanlokkelijk was het zeker. Niet voor niets kopieerde toneelschrijver James Thomson deze antimilitaristische gedachte in 'Rule, Britannia': als de Britten de baas zijn op zee is er geen leger in vredeestijd nodig voor de bescherming van de Britse eilanden, en blijven de rechten en vrijheden van het Britse volk beschermd tegen ontvreemdingen door militairen.

In de zeventiende eeuw ontstonden felle discussies over het verkleinen dan wel afschaffen van een staand leger, waarvan de meest prangende na het beëindigen van de Negenjarige Oorlog in 1697. Tijdens deze discussie, die centraal staat in dit artikel, bouwden politici, denkers en schrijvers voort op het raamwerk van argumenten dat ontstond in eerdere discussies in de zeventiende eeuw. Meerdere historici hebben deze zowel filosofische als pragmatische argumenten in detail onderzocht. Het reflecteren van de *standing army debates* op de Engelse identiteitsontwikkeling is daarentegen nog braakliggend terrein.

Dit artikel behandelt dit gat in de ge-

*Wie de
overheid
een leger in
vredestijd
toever-
trouwt, zal
uiteindelijk
aftakelen tot
haar slaaf*

*Europa in de tijd van de standing army debates.
Bron: Wikimedia Commons*

schiedschrijving en concentreert zich op twee belangrijke pamfletten uit 1697 en 1698, van respectievelijk John Lord Somers en Samuel Johnson. Somers, een naaste van koning Willem III, schreef ten gunste van het Engelse leger. Johnson, een politieke radicaal, verwierp de instandhouding van het staande leger juist. Wat was hun argumentatie, en nog belangrijker, hoe portretteerden zij Engeland ten opzichte van Europa? Dit artikel toont aan dat beiden een duidelijk beeld hadden van Engeland als vrije natie ten opzichte van een verscheurd, en in meer of mindere mate absolutistisch Europa, wiens volkeren ‘aan de ketenen der slavernij’ lagen.

CONTINENTAAL ENGELAND?

Zoals eerder aangestipt bouwden pamflettisten uit 1697 voort op het argumentatieve raamwerk dat eerder in de zeventiende eeuw was ontstaan. De institutie van de *New Model Army* tijdens de Engelse Burgeroorlog en Oliver Cromwells protectoraat, en de

korte regeerperiode van Jacobus II (r. 1685-1688) waren twee uiterst belangrijke momenten. De *New Model Army*, feitelijk het allereerste Engelse staande leger, ontstond in 1645 als opponent van het koninklijke leger van Karel I (r. 1625-1649). Toen het parlement in 1647 stemde vóór ontbinding van de *New Model Army*, negeerde het leger dit bevel en bleef het bestaan tot het herstel van de monarchie onder Karel II (r. 1660-1685). Niet alleen negeerde het leger het bevel tot ontbinding, het pleegde in 1648 zelfs een staatsgreep in (Pride’s Purge) en onthoofdde de koning een jaar later. Wat volgde was de alleenheerschappij van *Lord Protector* Cromwell.

De stroom van kritiek die het leger vervolgens onderging schiep een fundament voor de antimilitaristische houding, later in de zeventiende eeuw. Dit bleek vooral toen in 1685 de katholieke Jacobus II de troon erfde en verklaarde het aantal geleverde troepen te verdubbelen voor de nationale veiligheid. Ondanks zijn diepgewortelde patronageverhoudingen met het parlement stuitte hij op veel weerstand. Zo was er kritiek omdat hij katholieke officieren zou toelaten tot het militaire apparaat, een hervorming van de burgermilitie afwees en met een staand leger de burgers hun rechten en vrijheden zou kunnen ontnemen. Jacobus reageerde onbevreesd met de ontbinding van het parlement. Wat er met

hem gebeurde is alom bekend. In de *Glorious Revolution* verdreef stadhouder Willem III hem uit Londen, waarna Jacobus zich definitief wendde tot de Franse koning Lodewijk XIV. De daaropvolgende *Bill of Rights* (1689) verstevigde de wetgevende macht van het parlement, en gaf het bovendien de macht een staand leger te verbieden.

Niet alleen de staatsvorm veranderde in 1688; ook de partijpolitieke verdeling in het parlement onderging een belangrijke wijziging. De belangrijke financiële hervormingen na de *Glorious Revolution* (onder andere de oprichting van de *Bank of England*) leidden tot wijdverspreide argwaan over mogelijke omkoping van het parlement door rijke handelaren en bankiers uit Londen. Deze angst droeg bij aan de opleving van de *country party* rond 1690. Deze beweging van zowel *Whigs* als *Tories* streed voor het wettelijk verzekeren van regelmatige verkiezingen en het tegengaan van corruptie.³ De fundamenteën van de *country party* lagen in het gedachtegoed van James Harrington, die in 1656 zijn magnum opus *The Commonwealth of Oceana* schreef ter kritiek op de *New Model Army*. Harrington en de *countries* geloofden dat het parlement één primaire taak had, namelijk de bescherming van eigendom. In die tijd gold immers de regel dat eigendom het

recht op vrijheid verleent. De overheid had volgens de *countries* een natuurlijke tendens inbreuk te maken op die rechten en vrijheden, vooral wanneer zij over een staand leger beschikte. Het parlement had daarom de taak de overheid te controleren en haar daarin te belemmeren. Zij noemden deze balans tussen overheid en parlement de *ancient constitution*, en zagen iedere verstoring van deze balans als corruptie.⁴

Historicus Tony Claydon betoogt dat de opleving van de *country party* tevens een gevolg was van het uitbreken van de Negenjarige Oorlog in 1688. In het verleden bekritiseerde het parlement de koning veelal op zijn houding richting de internationale protestantse gemeenschap. Wanneer de koning tijdens een Europese oorlog te weinig steun bood aan geloofsgenoten overzee kreeg hij een vlaag van kritiek over zich heen. Dat was het geval in de Tweede en Derde Engelse Zeeoorlogen, maar ook tijdens het continue geflirt tussen Jacobus II en Lodewijk XIV (r. 1643-1715). Toen Willem III in 1688 de strijd aanging met Lodewijk bleef die kritiek logischerwijs achterwege. Een deel van het parlement, de *country party*, richtte haar pijlen daarom op een ander probleem: de mogelijke verstoring van de Engelse constitutie door de instandhou-

3 T. Harris, *Politics under the Late Stuarts. Party Conflict in a Divided Society 1660-1715* (Londen 1993) 160-166.

4 J.G.A. Pocock, 'Machiavelli, Harrington and English Political Ideologies in the Eighteenth Century' *The William and Mary Quarterly* 4 (1965) 575-576.

ding van een staand leger. De countries waren daarom vooral een oppositiebeweging tegen het officieuze bestaan van een *court party*, die zij beschuldigden van corruptie en dus versterking van de *ancient liberties*.⁵ Hoe deze ideologische kritiek samensmolt met de heersende xenofobie blijkt uit de pamfletten van Samuel Johnson en John Lord Somers.

‘THE NOBLE SENSE OF LIBERTY’

Na het besluit van de Negenjarige Oorlog op 20 september 1697 was het voor de Engelse politieke elite dus kraakhelder dat in het nieuwe parlementaire jaar een hevig debat zou ontstaan over de inperking van het leger.⁶ Samuel Johnson, een politieke schreeuwlelijk wiens mening niettemin sterke invloed had op de countries in het Engelse parlement, publiceerde zijn eerste pamflet over het leger in 1698.⁷ Zijn uitgesproken mening weerschalde in het hele geschrift, te beginnen met zijn beoordeling van de Engelse burgermilitie die het staande leger zou moeten vervangen: ‘the militia (...) includes (...) the Barons of Eng-

Pilaar van de Magna Carta Memorial in Runnymede, Engeland. Bron: flickr.com

land, who are stiled *Robur Belli*,⁸ and the Gentlemen of England who are no Cowards’.⁹

Johnson noemde daarvoor enkele redenen. Met de eerste doelde hij op de verdediging van rechten en vrijheden, die nergens anders zo verheven waren als in Engeland. Iedere ware Engelsman zou de constitutie en de inherente vrijheden willen verdedigen. De tweede reden hing hier nauw mee samen: Engeland had een vrije staatsvorm ten opzichte van tirannieke overheden elders. Daardoor had het, volgens Johnson, een moedigere bevolking. Deze bevolking schatte Johnson daarnaast groot genoeg in om een invasiemacht te kunnen weerstaan. Al met al vond hij het beschamend dat sommige Engelsen een staand leger nastreefden: ‘there was never such a scorn put upon the English

5 T. Claydon, *Europe and the Making of England. 1660-1760* (Cambridge 2007) 268-283.

6 J.R. Jones en A.G. Dickens, *Country and Court: England, 1658-1714* (Cambridge MA 1978) 306.

7 M. Zook, ‘Early Whig Ideology, Ancient Constitutionalism, and the Reverend Samuel Johnson’ *Journal of British Studies* 2 (1993) 139-141.

8 *Robur belli* betekent ‘hardhout van de oorlog’.

9 S. Johnson, *A Confutation Of a late Pamphlet Intituled, A Letter Ballancing the Necessity of keeping a Land-Force in time of Peace, with the Dangers that may follow on it* (London 1698) 2.

nation, which is a free independent Empire.¹⁰

Hoe Johnson over Europa dacht kwam minder uitgebreid naar voren: hij had simpelweg geen interesse in de staat van Europa. Toch liet Johnson zijn wereldbeeld doorschemeren, vooral op de momenten waarop hij de perfectie van de Engelse constitutie besprak. De rest van de wereld gold voor hem als het gebied waar in het verleden vrijheid heerste maar slavernij de overhand kreeg: 'I am satisfied that the English Liberties are the most substantial that are left in these parts of the World, tho indeed they are due to all Mankind. (...) These [Liberties] are the Birth-Right of Mankind.'¹¹ Dit lijkt op een positieve houding jegens Europa, dat wegens historische processen ten onrechte haar vrijheden zou hebben verloren. Het tegendeel is echter waar: Johnson keek juist met veel *dédain* naar het Europese vasteland. Zo schreef hij in een sarcastische uitroep dat 'verfijndere delen van de wereld' mochten opscheppen,

that their King can send for their Head, tax them high and low, send them to their Wars, or to their Gallies as they please; and let them laugh at those few Nations as borish and barbarous, uncourtly and uncivilized, who are not so entirely devoted to the Will of their Prince, as they are: (...) God has given us a World by

our selves, and if any Slaves from abroad can beat us out of it, we ought not to enjoy it an hour longer; for he made no part of the World for Cowards.¹²

Of Johnson met 'uncourtly and uncivilised' de draak stak met het groteske hofleven van Lodewijk XIV is niet onweerlegbaar, maar zeker plausibel. In ieder geval, waar Johnson eerder sprak over vrijheid als het geboorterecht van de mensheid, betoogde hij hier dat God voor de Engelsen een eigen wereld had geschapen, afgezonderd van de wereld van slavernij.

Centraal in Johnsons retoriek stond de Magna Carta, dat volgens hem niet zozeer het geboortedocument maar eerder de codificatie van Englands *ancient liberties*

was. Volgens Johnson wilden sommige landgenoten de erfenis van de Magna Carta en de Engelse rechten en vrijheden klonen en implementeren bij de Nederlanders, '[who] are such good neighbours and allies'.¹³ Ondanks de trouw en de integriteit van de Republiek was Johnson hier fel op tegen: 'they

*Johnson
betoogde dat
God voor
de Engelsen
een eigen
wereld had
geschapen,
afgezonderd
van de wereld
van slavernij*

10 Ibidem, 17.

11 Ibidem, 18.

12 Ibidem, 14.

13 Ibidem, 30-31.

must first understand our Constitution, before they can help to defend it, which no Foreigner ever yet did.’¹⁴ Ook het feit dat veel Nederlanders protestanten waren maakte geen verschil. Hoewel het dus niet onmogelijk zou zijn in de toekomst de Engelse rechten en vrijheden te verspreiden naar andere landen, bouwde Johnson een ondoordringbare muur om Engeland. Binnen die muren heersten recht en vrijheid, daarbuiten slavernij en tirannie. Als tamelijk invloedrijke opiniemaker binnen de gelederen van de country party schetste Johnson dus een extreem isolationistische visie op de Engelse identiteit ten opzichte van Europa. De Engelse burgermilitie zou sterk genoeg zijn om de vele rechten en vrijheden, die volgens Johnson zo inherent waren aan de Engelse natie, te behoeden tegen oprukkende slaafse legers vanaf het continent.

‘THE MISTAKEN NOTION OF KEEPING UP A MIGHTY FORCE’

De tegenstanders van de country party, de *courts*, bleven natuurlijk niet stil zitten. John Lord Somers had de eer het eerste geschrift ten gunste van het leger te publiceren, hoewel hij in de jaren tachtig van de zeventiende eeuw bekend stond als een belangrijk leider van de Whigs en grote affiniteit had voor de country-ideologie. Waarschijnlijk had

John Lord Somers, High Chancellor of England (1651-1716). Bron: Wikimedia Commons

hij zijn sterk ideologische veren in de beginjaren van Willem III's regeerperiode afgeschud in ruil voor een belangrijke positie binnen de court party. Aan het eind van 1697 kwam zijn pamflet op de markt en het werd, dankzij de prominentie van de auteur, al snel een van de belangrijkste producties van de courts.

Dat Somers de country-ideologie niet had losgelaten, bleek uit zijn gelofte dat hij een voorstel ter instandhouding van een staand leger met afschuw zou hebben geweigerd als het internationale politieke toneel minder fragiel was. Somers keek de ontwik-

¹⁴ Ibidem, 31.

kelingen in Frankrijk met lede ogen aan, zeker toen Lodewijk XIV weigerde zich aan de ontwapeningsbeloften van de Vrede van Rijswijk (1697) te houden. 'The whole World, more particularly our Neighbours', zo schreef Somers, 'have now got into the mistaken Notion of keeping up a mighty Force; and the powerfulllest of all these happens to be our next Neighbour.'¹⁵ Niet alleen was Somers bang dat de Franse legers de Engelse burgermilitie zouden overrompelen, ook probeerde hij zijn landgenoten te overtuigen niet hopeloos te blijven steunen op goddelijke ingrepen ten gunste van de Engelse zaak: 'We must not expect that God will always work Miracles for us'.¹⁶

Een staand leger was dus noodzakelijk voor vrede en veiligheid. Toch erkende Somers dat een leger het politieke proces kan beïnvloeden door corruptie en intimidatie. Engeland hoefde dit echter niet te vrezen, zolang de Engelse natie maar trouw bleef aan zichzelf: 'Our Representatives do well to secure our Constitution, by the most effectual Means they can think on: But after all, we must trust England to a House of Commons, that is to it self (...) They [the standing army] cannot be Considerable as long as England is true to it self.'¹⁷ Wat bedoelde Somers met deze *self*?

Uit dit citaat wordt duidelijk dat ook Somers Engeland als afgebakende entiteit zag. Deze entiteit gold in eerste instantie als politieke eenheid met in het centrum het Lagerhuis, dat volgens Somers een waarheidsgetrouwe afspiegeling was van de Engelse samenleving. Hij spoorde parlementariërs aan zichzelf te blijven, oftewel de integriteit en het constitutionalisme te bewaren. Dat Somers het Engelse politieke grondvest hoog inschatte bleek wel uit zijn kenschets van Engeland als *the Wonder of the World*. 'Nothing can hurt us, but Jealousies and Animosities among our selves. If we maintain the Peace with as much Prudence and Judgment, [we shall] secure that Quiet, which we have procured to the rest of Europe.'¹⁸

Hoewel Somers als belangrijke minister natuurlijk minder radicale uitingen kon publiceren, schreef hij genuanceerder over Europa dan Johnson. Somers richtte zijn pijlen vooral op Frankrijk, dat continu zou loeren op het indutten van het Engelse militaire apparaat. Aan de hand van een opmerkelijk doembeeld waarschuwde Somers zijn landgenoten zelfs niet te hopen op een wonderbaarlijke herhaling van de geschiedenis: 'a mighty Power, well united, and practised in War, and a great Naval Force is in view of us (...) we have had Two wonderful Eighty Eights, but we presume too

15 Somers, *A Letter Ballancing*, 4.

16 Ibidem, 3-4.

17 Ibidem, 14-15.

18 Ibidem, 2-3.

much if we look for a Third, without taking any further Care how, or by what means we shall be saved.¹⁹ Hieruit blijkt niet alleen Somers' duidelijke argumentatie ten faveure van een staand leger, maar ook zijn conceptie van de Engelse geschiedenis. De Engelse politieke natie vormde zich mede dankzij de overwinning op de Spaanse Armada in 1588 en de *Glorious Revolution* in 1688.

Of Somers een actieve, interveniërende Engelse houding propageerde ten opzichte van de Europa is niet volledig

Somers was bang dat de Franse legers de Engelse burgermilitie zouden overrompelen'

duidelijk. Enerzijds zag Somers daadwerkelijk een mogelijkheid om haar constitutionele rechtsstaat te exporteren naar Europa, voor de glorie van de Engelse natie dan wel als een soort humanitaire bijdrage.²⁰ Bovendien wilde Somers met een staand leger wel dege-

lijk de vrede in Europa bewaren. Over de bescherming van de protestantse gemeenschap specifiek schreef Somers echter niet.²¹ Daarnaast sprak hij zich, het voorgaande citaat daargelaten, überhaupt niet expliciet uit voor een Engelse interventie op het Europese vasteland. Het pamflet schreeuwde primair om de bescher-

ming van de eigen, Engelse vrijheid, waarschijnlijk als gevolg van de wijdverspreide oorlogsmoeheid na de Vrede van Rijswijk.²² Wel zag Somers voor Engeland een rol weggelegd in het bewaren van de vrede. Dat kon volgens hem alleen door de instandhouding van het leger: 'we must either be preserved by it, or we must perish by it.'²³

Kortom, evenals Johnson was Somers verzot op de Engelse constitutie en moraal: de *self* waar Somers over schreef had als kern integriteit en loyaliteit aan de vrijheid. Hoewel het betoog van Somers veel minder vurig was dan Johnsons pamflet, is het onweerlegbaar dat ook Somers de Engelse natie een exceptionele status toedichtte. Het belangrijkste verschil tussen Somers en Johnson was dan ook de aanwezigheid van een goed internationaal en militair realiteitsbesef bij de eerstgenoemde, wat ontbrak bij zijn opponent.

'BRITONS NEVER WILL BE SLAVES'

Nadat in 1707 de koninkrijken van Schotland en Engeland samensmolten tot het Verenigd Koninkrijk, ontpopte zich in de achttiende eeuw langzamerhand een Brits patriottisme. Historici hebben tot nu toe de wortels van de Britse nationale identiteit maar wei-

19 Ibidem, 13.

20 Ibidem, 1-2.

21 Ibidem, 2-3.

22 D. Rubini, *Court and Country 1688-1702* (Londen 1968) 131.

23 Somers, *A Letter Ballancing*, 8.

nig onderzocht. Die identiteit, zoals dit artikel aantoon, had haar fundamente al in de zeventiende eeuw. Aan het eind van ieder couplet vertelt 'Rule, Britannia', de hoeksteen van het achttiende-eeuwse Britse patriottisme, precies hoe Engelsen vijftig jaar eerder hun natie schetsten: 'Britons never will be slaves.' Het viel ook koning Willem III op dat de Engelsen zeer veel waarde hechtten aan hun vrijheid. In een brief aan de Hollandse raadpensionaris Heinsius, oorspronkelijk geschreven in het Nederlands, toonde hij zijn ongelof: 'People here only busy themselves about a fanciful liberty, while they are forced to acknowledge that they never were so free, and have nothing to apprehend from me.'²⁴

Wat beide pamflettisten benadrukten was de bescherming van de Engelse constitutie en vrijheid, de hoekstenen van de Engelse identiteit. Samuel Johnson deed er een xenofobisch schepje bovenop en vertelde Engeland het liefst te willen afsluiten voor legers en buitenlanders. Alleen zo kon de vrijheid, die zo inherent was aan *Englishness*, blijven bestaan. John Lord Somers voelde zich eveneens gecommitteerd aan de bescherming van de Engelse vrijheid maar interpreteerde de Europese politiek als

fragiel én belangrijk voor het Engelse welzijn. Hij achtte het dus onmogelijk Engeland af te sluiten en geloofde in de toewijding van de gehele Engelse natie tot integriteit en vrijheid. Als Engeland zichzelf niet zou bedriegen maakte een staand leger onder parlementair toezicht geen kans de natie haar vrijheden te ontnemen. Liefde voor vrijheid en de aversie tegen corruptie waren dus inherent aan de Engelse nationale identiteit van de zeventiende eeuw.

Paul Schilder (19) is derdejaars geschiedenisstudent aan de Universiteit Utrecht. Hij interesseert zich voor de parallellen tussen de vroegmoderne tijd en de 21e eeuw, en doet vooral onderzoek naar de ontwikkeling van stedelijk en nationaal burgerschap, staats- en natievorming en politieke filosofie. Dit artikel komt voort uit zijn bachelorscriptie over de Engelse nationale identiteit in de late zeventiende eeuw.

24 Willem III, Lodewijk XIV, *Letters of William III. and Louis XIV. and of Their Ministers; Illustrative of the Domestic and Foreign Politics of England from the Peace of Ryswick to the Accession of Philip V. of Spain. 1697 to 1700* I. P. Grimblot (ed.) (Londen 1848) 148.

Georganiseerd wantrouwen met de beste bedoelingen

Ed Jonker over onderwijs geven en zijn kunstcollectie

DAAN DEN BRAVEN & WOUTER VAN LEEUWEN

Op de dag van ons interview met Ed Jonker is hij officieel al met emeritaat, maar toch moeten we, omdat hij nog in gesprek is met een student, een kwartier op hem wachten. De emeritus hoogleraar maakt namelijk liever de cursus Grondslagen van de Geschiedwetenschap af voordat hij afzwaait. Dat laat hij zich zagezegd 'niet afpakken', en ook de toetsing wil hij nog afronden. Het moge duidelijk zijn dat lesgeven een passie is voor Jonker. Het is echter niet het enige wat hem bezighoudt. Jonker blijkt namelijk samen met zijn vrouw een aardige kunstcollectie te hebben verzameld.

Zelf omschrijft Jonker zijn kunstverzameling als een uit de hand gelopen hobby. Het begon met een los schilderij aan de wand in het trappenhuis van zijn woning. Dat bleef een poosje zo – ‘het hing zo mooi in zijn eentje’ – maar na verloop van tijd ontstond het idee dat er best nog één of twee bij konden, en toen was het hek van de dam. Intussen is dat ene schilderij onderdeel van een gestaag groeiende verzameling schilderijen, grafiek, beeldjes en keramiek.

Van een organisatorisch principe achter de collectie is niet echt sprake. Het varieert van figuratief tot abstract en wiskundig, allemaal van kunstenaars die nog in leven zijn, want dat is betaalbaar. Conceptuele moderne kunst van na de jaren zeventig zul je er echter niet snel tegenkomen. Dat wordt een beetje oplichterij, naar zijn idee. Het moet ambachtelijk zijn: de kunstenaar moet iets kunnen wat alle anderen niet kunnen. Al weet hij als historicus natuurlijk goed dat ook vroeger schilderijen in grote werkplaatsen bijna fabrieksmatig gemaakt werden. Het is meer een gevoel dan een regel.

Ter gelegenheid van een groot feest hebben Jonker en zijn vrouw een keer de collectie door een bevriende galeriehouster laten exposeren. Dat was leuk om te zien. Losgemaakt van de context van het huis, waar de kunstcollectie op een vertrouwde manier geordend is en omringd wordt door meubels en andere rotzooi, kreeg de kunst een nieuw ef-

fect: het werkte bevreemdend. Bij dit feest hadden ze een aantal experts uitgenodigd om de collectie ‘af te kraken’. Een van die experts was Maarten van Rossem, die constateerde dat alle kunst daar ‘licht ironisch’ te noemen was. Huiskamerkunst. Dat beaamt Jonker: ‘Je wilt natuurlijk geen gruwelijk tafereel aan je muur hebben’. Misschien is dat dan het ordenend principe van de collectie: de kunst moet prettig zijn om naar te kijken.

Hoewel Ed Jonker met zichtbaar plezier vertelt over zijn collectie en kunst in het algemeen, zou hij het toch niet een passie noemen. Daarop rijst natuurlijk de vraag wat zijn passie dan wel is, al kunnen we het antwoord al wel raden: onderwijs. ‘En dat is toch pijnlijk’, voegt hij toe, ‘want dat houdt een keer op’. Vooral het contact met studenten tijdens werkcolleges gaat hij missen. Ondanks al het geklaag over het niveau van de master en bachelor is het met het onderwijs namelijk wel zo dat je over het algemeen slimme mensen voor je hebt zitten, waarvan in ieder geval de helft van plan is om er echt iets aan te doen. ‘Die zijn receptief en eigenwijs’.

Opvallend is dat Jonker zijn hele academische carrière bij de Universiteit Utrecht heeft doorgebracht. Zelf omschrijft hij het in monnikentermen

*Je wilt
natuurlijk
geen
gruwelijk
tafereel aan
je muur
hebben’*

als een soort *stabilitas loci*, kloosterlijke plaatsgebondenheid. Hij heeft in Utrecht gestudeerd en is er inclusief student-assistentschappen 42 jaar werkzaam geweest. Tegenwoordig kan dat volgens Jonker helemaal niet meer. 'Ik geloof dat er in officiële eisen zelfs staat dat je bepaalde tijd in het buitenland gezeten moet hebben. Dat wordt allemaal gespecificeerd'.

Jonker gaf binnen de universiteit vooral cursussen als *Inleiding en Grondslagen van de Geschiedwetenschap*. Doordat deze cursussen verplicht zijn zag hij vaak studenten die bij aanvang duidelijk hun twijfels hadden, maar ergens halverwege is er altijd een gedeelte dat begint te herkennen waar het over gaat. Die omslag vindt Jonker mooi. Dat die niet altijd resulteert in fantastische eindresultaten doet daar niets aan af, omdat onderwijs in zijn ogen veel meer is dan alleen toetsing.

Daarmee raken we meteen aan een aspect van onderwijs dat hij niet zal missen: de groeiende nadruk op toetsing en controle. 'Alles is tegenwoordig gericht op toetsing en documentatie van die toetsing; denk aan tweede en derde lezers. Scripties moeten precies voldoen aan normen zoals die in de slechte sociale wetenschappen gesteld worden.' Het paradoxale is dat een cursus hierdoor op een bepaalde manier moet worden ingericht om controleerbaar te zijn voor de visitatiecommissie, terwijl dat volgens Jonker niet altijd bijdraagt

aan een betere inhoud van de cursus. Hij omschrijft de controledwang daarom als een 'vorm van georganiseerd wantrouwen' die een beetje de spuigaten uitloopt.

Jonker heeft het gevoel dat de dingen die fout zijn gegaan in het primair en secundair onderwijs nu de universiteit bereiken als iets wat nieuw en goed is. 'Kinderen kregen in het lager onderwijs steeds meer kunstjes en trucjes aangeleerd. Hoewel het daar nu teruggedraaid wordt, met de verminderde invloed van de Cito-toets bijvoorbeeld, zie je op de universiteit juist een inhaalslag. Het moet didactischer, in behapbare brokken en toetsbaar. Alle fouten worden hier opnieuw gemaakt.' Hij vindt het daarbij interessant dat onderwijsgevend er ook aan meedoen. 'Je ziet het vaak als we nieuwe cursussen gaan maken. Dan is er een enthousiaste ploeg docenten die iets nieuws wil proberen en een extra deelttoetsje wil invoeren om extra feedback te geven en hier nog iets toe wil voegen en daar nog iets. Het idee is dat we jullie generatie met allerlei extraatjes bij de les moeten houden. Het probleem is alleen: je moet dat wel allemaal zelf gaan nakijken en bespreken!'

De cursussen worden, zodra ze zijn opgezet, geformaliseerd en in een computersysteem gezet. Hierdoor is het niet meer mogelijk tijdens het lopende onderwijs veranderingen aan te brengen. 'De computer kan tegenwoordig pre-

Ed Jonker

cies zien of je iets wel of niet gedaan hebt. Als het niet ingevuld is, zou het kunnen zijn dat de machine gewoon het eindcijfer niet invult.’ Een cursus die met de beste bedoelingen is opgezet wordt op deze wijze toch weer dood gecontroleerd. Het onderwijs gaat zo steeds meer lijken op een geoliede machine voor efficiënte kennisoverdracht. Studenten kunnen zich in dit systeem geen vergissingen meer permitteren. Een student die tegen het advies van zijn docent ingaat en daarmee een paar maanden verkloot, dat gaat niet meer. Niet alleen omdat de student met zijn neus in de goede richting gezet wordt, maar ook omdat docenten erop worden

afgerekend en bovendien zelf vinden dat ze de plicht hebben om studenten voor deze fouten te behoeden. ‘Er ontstaat steeds minder ruimte voor gekke vogels, excentriekelingen, omdat dat niet past in het didactisch geordend geheel, en dat is lang niet altijd goed natuurlijk.’

Een vergelijkbaar uniformiseringsproces herkent Jonker in de beoordeling van onderzoeksvoorstellen. ‘Het is goed dat ze studenten hier in Utrecht leren hoe je een voorstel moet opzetten, want anders kom je überhaupt niet aan de bak. Je moet “onderzoeksproza” schrijven, in de categorieën van de beoordelaars. Dan kun je in de prijzen

vallen en mag je vier jaar onderzoek doen.' Jonker vertelt over deelnemers aan de landelijke onderzoeksschool voor cultuurgeschiedenis die bij hun intake vertelden dat bepaalde dingen alleen maar in hun onderzoeksvoorstel stonden om de slagingskans te verhogen. Met de beurs eenmaal op zak hadden ze hele andere plannen. Jonker vindt

*Eindelijk zal
hij tijd hebben
om een aardig
boek van kافت
tot kافت te lezen*

dit aan de ene kant grappig, het bloed kruipt waar het niet gaan kan, maar aan de andere kant vindt hij het raar dat je bedrog moet plegen om geld te krijgen. 'Als de kassa maar rinkelt, en vervolgens ga je lekker doen wat je zelf inhoudelijk belangrijk vindt. Dat is een rare kronkel.'

De protesten van studenten en medewerkers van de Nederlandse universiteiten van de laatste tijd begriipt Ed Jonker goed. Hij heeft zelf, in bescheiden vorm, wel eens eerder voorzichtige aanzetten proberen te geven voor verandering. Altijd kreeg hij bijval van docenten, maar het bleek telkens lastig om er gevolg aan te geven. Om te zeggen dat we ermee stoppen bij elke cursus lullige deeltoetsjes te geven of didactische plannen te schrijven die meer tijd kosten dan de inhoud zelf is één ding, maar om dat dan ook daadwerkelijk tegen de regels uit te voeren is iets heel anders. Daarvoor moet je eerst

een aanstelling hebben waarmee ze je er niet uit kunnen gooien, zelfvertrouwen hebben en je gesteund weten – en dat zakt dan toch in elkaar. Jonker vindt het opvallend dat het protest van nu meer momentum heeft. 'Het duurt langer, er zijn meer betrokkenen en ook in de hogere echelons willen ze wel mee.' Met de hete adem in de nek van al die anderen lijken ze meer naar de inhoud te draaien en wat minder naar het protocol.

Of er ook echt iets verandert, valt volgens Jonker nog maar te bezien. Het is volgens hem vanwege de dominantie van bureaucratische mechanismes lastig om iets te veranderen. 'Van Max Weber weten we dat bureaucratisering alsmaar doorgaat en nieuwe bureaucratisering oproept. En we weten uit de prachtige sociale geschiedenis van Barrington-Moore wat er allemaal voor nodig is om mensen in opstand te laten komen. Over welke hobbels je allemaal heen moet. Het mooie van onderwijs is dat je kunt laten zien hoe deze mechanismes werken.'

Dat Ed Jonker met pensioen gaat betekent niet dat hij zich terugtrekt uit de academische wereld. Hij blijft bijvoorbeeld nog betrokken bij *International Journal for History, Culture and Modernity*, een tijdschrift waar hij, als mede-oprichter, al jaren deel uitmaakt van de redactie. Redactiewerk heeft Jonker altijd leuk werk gevonden omdat hij daar dingen echt goed moest lezen die hij normaal niet zo grondig

zou doornemen. Daarnaast gaat hij nog wat losse dingen doen met ‘cursussen, toeters en bellen, researchmasters en ander onderwijs’. Dagvullend zal het niet meer worden. Wat hij gaat doen met zijn vrije tijd weet Jonker echter nog niet. Hij zal in ieder geval niet allemaal kunst gaan kopen, want dat is te duur. Wel zal hij eindelijk tijd hebben om voor het plezier een boek over een aardig onderwerp op zijn gemak van kaft tot kaft te lezen. Vaak zal dat toch een geschiedenisboek zijn.

Of hij daar nog wat mee gaat doen in creatieve zin weet hij niet. ‘Ik ben wel zo lui om niet zomaar te gaan zitten schrijven. Daar moet een reden voor zijn.’ Een congres of een bundel of een artikel voor een tijdschrift zou zo’n reden kunnen vormen, en daar heeft Jonker ook nog wel wat plannen voor. Of hij ze daadwerkelijk gaat uitvoeren, weet hij nog niet. In ieder geval geeft hij 16 september wel zijn afscheidsrede over moderniteit en geschiedenis en over de stand van het vakgebied, een onderwerp dat hem na aan het hart ligt. Bovendien blijft hij via de redactieraad betrokken bij Aanzet. Onze redactie wenst Ed Jonker in ieder geval veel plezier met de vrijheid van het emeritaat.

Ed Jonker werd geboren op 8 januari 1950. Hij slaagde in 1975 voor zijn doctoraalexamen Geschiedenis aan Rijksuniversiteit Utrecht, en na zijn promotie in 1988 werd hij benoemd tot universitair hoofddocent *Historiografie en Theorie van de Geschiedenis*. In 2007 werd hij vervolgens benoemd tot bijzonder hoogleraar. Op 16 september a.s. houdt dhr. Jonker zijn afscheidsrede.

Onderaards Rome

Een tijdcapsule waar de tijd al eeuwen is blijven stilstaan

LEONARD V. RUTGERS

Historici doen hun onderzoek vaak in archieven, waar ze eindeloos door stoffige boeken, documenten en andere geschreven bronnen bladeren. Het kan echter anders. Ook schilderijen, sculpturen, films en allerlei andersoortige niet-tekstuele bronnen kunnen heel nuttig zijn voor historisch onderzoek. In Beeldspraak schrijft een docent van de Universiteit Utrecht over zijn of haar ervaring met onderzoek aan de hand van een interessante beeldbron. Ditmaal is het de beurt aan prof. dr. Leonard Rutgers. Rutgers is hoogleraar Late Oudheid en schrijft een wekelijkse column over archeologische ontdekkingen voor het Financieele Dagblad. Daarnaast houdt hij een blog bij, waar actuele archeologische ontwikkelingen gevolgd kunnen worden (www.leonardrutgers.nl/vz). Zijn keuze voor deze rubriek viel op een foto die hij maakte in de Vigna Randanini catacombe aan de Via Appia in Rome.

*Grafkamer in Vigna Randanini catacombe aan de Via Appia, vroege 3e eeuw n.Chr.
Fotograaf: Leonard V. Rutgers*

In de wereld van de geschiedwetenschappen is de beoefening van de oude geschiedenis een van de moeilijkste taken van sport. Zo zijn de beschikbare bronnen opgesteld in talen die bijna niemand meer kent. Bovendien is veel essentiële informatie uit die tijd voor altijd verloren gegaan. Dat kan een probleem zijn als je bijvoorbeeld onderzoek wilt doen naar de antieke wereld vanuit een kwantitatieve invalshoek. Oudhistorici zijn daarom toch altijd ook detectives, die zich niet snel uit het veld laten slaan. De studie van de Griekse en Romeinse oudheid is per definitie een zoektocht, maar wel eentje die vaak tot onverwachte, verrassende en spannende ontdekkingen leidt.

Ervaar je als oudhistoricus die spanning en sensatie ook zelf? Jazeker. Dat begon al toen ik nog studeerde. Toen ik voor mijn eindschrift op zoek ging naar een onderwerp dat ruimte bood

om als historisch speurder aan de slag te gaan, kwam ik al snel uit bij de catacomben van Rome. Dat bleek een gouden greep te zijn.

Veel lezers van dit blad zullen de catacomben kennen en hebben die misschien zelfs al wel eens bekeken tijdens een bezoek aan Rome. De catacomben zijn enorme onderaardse begraafplaatsen, waarin zowel de joodse als de vroegchristelijke gemeenschap van Rome haar doden heeft bijgezet. Rondom Rome zijn er tientallen van dit soort catacomben bewaard gebleven. Ze bestaan uit een gangenstelsel met een lengte van vele kilometers en bevinden zich soms wel op vijf verschillende ondergrondse niveaus. Ze bevatten een geschat aantal graven van rond de half miljoen. De catacomben puilen uit van de inscripties, wandschilderingen, sarcophagen en allerlei ander archeologisch vondsmateriaal. Er is geen andere plek

ter wereld waar de culturele wortels van Europa zo tastbaar voorhanden zijn en zo goed bewaard zijn gebleven.

In die gedeeltes van de catacomben die voor toeristen toegankelijk zijn is niet altijd veel meer te beleven:

*Ik herinner
me nog goed
hoe ik als
tweeëntwintig-
jarige eindeloos
door dit soort
grafkamers
en donkere
onderaardse
gangen dwaalde*

er is elektrisch licht aangebracht en de graven zijn leeggehaald. Spannend wordt het daarentegen als je in de niet-openbaar toegankelijke delen naar binnen gaat voor eigen onderzoek. Dan kom je ruimtes tegen zoals de hier afgebeelde grafkamers. Die bevinden zich ver onder de grond, in een joodse catacombe aan de Via Appia, een van de belangrijkste wegen

in het Romeinse Rijk.

De wanden van deze met elkaar verbonden grafkamers zijn bewust wit gehouden om het fakkellicht van de bezoekers zoveel mogelijk te laten weerkaatsen. De afgebeelde vogels, hoewel met luttele penseelstreken neergezet, zijn uitermate realistisch. Ze lijken ieder moment weg te kunnen vliegen. Dat is bewust gedaan: de makers van deze ruimte wilden daarmee de doden in de monumentale tombes links en rechts

(onder de bogen) het idee geven dat er leven was na de dood. Dat postmortale leven speelde zich volgens de schilders van deze ruimte dus af in een pastorale omgeving met vreedzaam gevogelte, vrij van de dagelijkse beslommeringen van het aardse leven.

Ik herinner me nog goed hoe ik als tweeëntwintigjarige eindeloos door dit soort grafkamers en donkere onderaardse gangen dwaalde, met een zaklantaarn in de hand, omgeven door totale stilte en absolute duisternis. Je komt terecht in een tijdscapsule waar de tijd al die eeuwen is blijven stilstaan: tijdens de afdaling naar beneden loop je letterlijk de geschiedenis binnen. Overal om je heen zie je de resten van de mensen die deze monumenten hebben uitgegraven en ingericht. In wezen is het een wereld waar de antieke mens nog altijd regeert; de moderne onderzoeker is er zonder meer the odd one out. Een ervaring om nooit te vergeten.

Overigens kunnen sommige van onze Utrechtse studenten daarover meepraten, want zij gingen mee op veldwerk op het moment dat ik daar grootschalig vervolgonderzoek deed. Bij dat onderzoek bleek dat je met geavanceerde natuurwetenschappelijke technieken tot volstrekt nieuwe historische inzichten kunt komen wat betreft interculturele verhoudingen, historische demografie, sociale geschiedenis en nog veel meer. Zo verzamelden we monsters om die vervolgens met behulp

van een deeltjesversneller te dateren. Op deze manier konden we de hoeveelheid radioactiviteit bepalen. Deze methode staat ook wel bekend als de C14-datering. Uit dit onderzoek bleek dat de joodse catacomben in Rome ouder waren dan de christelijke, wat niet alleen bij wetenschappers, maar ook bij het Vaticaan voor de nodige opschudding zorgde.

Dankzij dat soort methoden staan we nu aan de vooravond van een nieuw tijdperk in de historische wetenschappen, waarbij het in ieder geval nu al duidelijk is dat de studenten van straks substantieel meer over het verleden zullen weten dan de docenten van nu: al met al een opwindende tijd om jong te zijn en Geschiedenis te studeren.

Prof. dr. L.V. Rutgers (1964) is hoogleraar Late Oudheid. Zijn onderzoeksinteresse richt zich op processen van identiteitsformatie, migratie, en geweld en religie in de periode van 0-600 n.Chr. Rutgers bestudeert deze fenomenen vanuit interdisciplinair perspectief, o.a. met behulp van archeologische en natuurwetenschappelijke onderzoeksmethoden.

Geschiedenis als Toekomst

Een mooie toekomst in een prachtig verleden

JORAM SCHOLLAARDT & WISANNE VAN 'T ZELFDE

Geschiedenisstudenten moeten soms ongewone wegen bewandelen om die ene felbegeerde baan te krijgen. René de Kam, coördinator Publieksbereik Erfgoed van de gemeente Utrecht, bereikte deze baan nadat hij een pelgrimstocht naar Santiago de Compostella maakte en een tijdje werkzaam was als muzikant.

De Kam studeerde Geschiedenis in Utrecht en volgde eerder in dezelfde stad de lerarenopleiding Geschiedenis en Aardrijkskunde. Na zijn studie deed hij vervangende dienstplicht als educatief medewerker bij kasteel Groeneveld in Baarn. Uiteindelijk werd hij als freelancer aangenomen bij de afdeling Erfgoed. De Kam wees het toenmalig hoofd van de afdeling erop dat het belangrijk was om veel aan publieksbereik te doen. In 2001 schreef De Kam een profiel voor een nieuwe functie die in zou spelen op een betere zichtbaarheid van het werk van erfgoed. Deze functie, die in 2005 uitgroeide tot een fulltime baan, mocht hij zelf bekleden.

De functie van De Kam is veelzijdig. Een van zijn taken is ervoor te zorgen dat er wetenschappelijke rapporten van archeologen en bouwhistorici verschijnen. Om deze informatie ook voor het grote publiek toegankelijk te maken, wordt die kennis weer verwerkt in boeken of publieksbrochures die verspreid worden bij het VVV-kantoor, informatiepunten en musea. Daarnaast verricht De Kam zelfstandig onderzoek, meestal naar aanleiding van een verzoek van derden. Een goed voorbeeld hiervan is het recent uitgekomen boek *De Utrechtse Domtoren*. Trots van de stad. Hierin wordt de geschiedenis van de Domtoren en haar omgeving op een boeiende manier gepresenteerd. Aan de publicatie van dit boek ging tien jaar van onderzoek vooraf. De Kam bestudeerde

namelijk duizenden archiefstukken. Een van de mooiste aspecten van zijn baan vindt De Kam het feit dat hij de hele geschiedenis van de stad bestudeert. 'Ik heb nu een beeld van late ijzertijd, bronstijd tot naoorlogse bouwkunst.' Hij vindt het belangrijk dat deze kennis gedeeld wordt met het grote publiek. Deze overdracht vindt op verschillende manieren plaats. De verkoop van het boek was een groot succes, maar bij het verspreiden van die kennis horen bijvoorbeeld ook de bordjes die overal in de stad te vinden zijn bij monumentale panden.

De laatste jaren kampt de culturele sector met grootschalige bezuinigingen. René de Kam betreurt deze ontwikkeling. Hij wijst er echter op dat verschillende fondsen bijdragen leveren aan de projecten van de afdeling Erfgoed, waardoor de gemeente vaak maar een kwart van de lasten hoeft te dragen. Bovendien krijgt het werk van Erfgoed daardoor veel publiciteit. Vooral bij de publicatie van het boek over de Domtoren was er veel media-aandacht. Deze publiciteit resulteert ook in economisch gewin voor de gemeente, bijvoorbeeld door toenemend toerisme. De kosten van een dergelijk project worden dus op verschillende

*Publiciteit
voor erfgoed
resulteert ook
in economisch
gewin,
bijvoorbeeld
door
toenemend
toerisme*

manieren terugverdiend.

Desondanks geeft De Kam toe dat de afdeling Erfgoed weinig financiële middelen tot haar beschikking heeft. De afdeling heeft door de gevolgen van de crises magere jaren achter de rug, maar fondsen blijken nog altijd bereid om deel te nemen aan grote projecten. Wel zorgt de nieuwe situatie, waarin het Rijk zijn handen van veel culturele projecten afgetrokken heeft, voor onzekere situaties. Fondsen weten nog

*Social media
blijken een
uitstekende
plek om het
grote publiek
bekend te
maken met
erfgoed*

niet precies hoe zij om moeten gaan met deze ontwikkeling, maar de geldstroom droogt nog niet op.

De Kam betreurt de bezuinigingen op cultureel erfgoed. 'Zonder identiteit ben je niets. Als mens ben je je verleden. Als je geen herinneringen hebt, ben je niets meer.' Identiteitsvorming aan de hand van erfgoed is erg belangrijk voor de

inwoners van Utrecht. Bovendien kan de stad niet zonder haar geschiedenis. De vraag wat De Kam beschouwt als het mooiste stukje erfgoed blijkt een moeilijke te zijn. Toch heeft hij de meeste affiniteit met het middeleeuwse verleden, waarvan de elfde-eeuwse kerken en de Oudegracht gelden als dierbare overblijfselen van een bijzonder verleden.

René de Kam

Ondanks heersende doemvisies ziet De Kam de toekomst voor de cultuurbranche redelijk zonnig in. Mensen blijken sterker dan ooit de behoefte te hebben aan authenticiteit en identiteitsvorming aan de hand van een rijk cultureel verleden. De grote interesse voor zijn boek en de stijgende bezoekersaantallen in musea geven blijk van een hernieuwde belangstelling voor geschiedenis. Dat geldt ook voor de vele mensen die geïnteresseerd zijn in archeologische opgravingen. De Kam ziet zeker mogelijkheden om dit publiek op een effectieve manier te bereiken. Enkele decennia geleden maakte hij gebruik van de lokale pers om cultureel erfgoed in Utrecht aan te prijzen. Nu de meeste lokale kranten niet meer bestaan, blijken social media een uitstekende plek om het grote publiek bekend te maken met de nieuwste ontwikkelingen binnen het erfgoed. 'Het is elke keer zoeken naar de manier waarop je het publiek het best bereikt.'

René de Kam benadrukt dat het belangrijk is voor studenten om niet te

veel in de wetenschap te blijven hangen. Ook het praktijkgedeelte moet aan bod komen tijdens de studie. Een stage is een goede mogelijkheid om praktijkervaring op te doen. De Kam heeft af en toe ruimte voor stagiairs die betrokken worden bij onderzoek. Zo is er een stagiair ingezet voor de creatie van een tentoonstelling in samenwerking met het Centraal Museum. Daarnaast roept De Kam studenten op om veel te schrijven en te publiceren. 'Je hebt inhoud, maar hoe vertaal je dat op een goede manier naar het publiek toe? In je studie moet je daar volgens mij aandacht aan besteden.'

René de Kam (1964) studeerde Aardrijkskunde en Geschiedenis aan de Hogeschool Utrecht en vervolgens Geschiedenis aan Rijksuniversiteit Utrecht. Hij is sinds 2001 coördinator publieksbereik bij de afdeling Erfgoed van de gemeente Utrecht. In de afgelopen zeventien jaar is hij betrokken geweest bij het maken van tientallen publicaties, publieksbrochures, onderzoeksrapporten, artikelen en tentoonstellingen over Utrecht.

The most inspiring history book you have ever read

A collection of reviews of 'classic' history books

To the reader,

What is the most inspiring history book you have ever read? We often pose this question to applicants to our department's Research MA programme in Modern History, 1500-2000. The answer helps us understand why a student wants to become a historical researcher. At the same time it reveals his or her ability to explain the contents and relevance of a specific book. Our RMA programme aims to develop these skills further, and one of the ways to do so is to ask students to write book reviews.

The collection of reviews before you is the result of one such assignment, which is part of the first year course 'Research Competencies'. We asked our students to choose a 'classic' history book and write a review for Aanzet. The editorial board of Aanzet was kind enough to consider these reviews for publication, and to actively assist our students in preparing the final text.

Learning about this editorial process is what I like most about this particular assignment. Professional historians are always confronted with referees and editors asking for minor or major revisions of their text. This can be frustrating at times, but it is also a crucial part of our work. Criticism – even when disagreed with – forces you to think harder about your ideas and your writing. It makes your work better. I am sure this was the case for our students, and I hope you will enjoy the result of their efforts, and those of this journal's editors.

Oscar Gelderblom

Coordinator RMA Modern History 1500-2000

Jürgen Habermas

The Structural Transformation of the Public Sphere: an Inquiry into a Category of Bourgeois Society

MIT Press, 1989, €24,99, 301p.

ISBN 10 0745602746

Gerard A. Hauser

Vernacular voices: the Rhetoric of Publics and Public Spheres

University of Southern California Press,

1999, €30,99, 335p. ISBN 10 1570037884

What's Public in Public Opinion? Theorising the Public Sphere

PASCALE VAN GILS &
SACHA VAN LEEUWEN

The concept of public opinion is a vital aspect of democracy. When politicians aim to legitimise their power, they argue that their ideas are in the interest of 'the public'. This concept of public opinion has been the subject of research by scholars from many different disciplines. How can the public be defined and which methodology and sources should be used to study it? The German sociologist Jürgen Habermas was one of the first to investigate these questions in the most influential book on this topic, written in 1962 and entitled *Strukturwandel der Öffentlichkeit: Untersuchungen zu einer Kategorie der bürgerlichen Gesellschaft*. This book was translated into English in 1989 as *The Structural Transformation of the Public Sphere*. The book is 'a socio-historic analysis of the syndrome of meaning possessed by "public" and "publicity" to uncover the essential sociological characteristics of the various historical language strata'.¹ Habermas claimed that a bourgeois public sphere, which he defined as 'the sphere of private people coming together as a public' had emerged during the eighteenth century.² This public sphere was separate from the private sphere and the government, and was a place where political opposition became possible. Eventually

1 Jürgen Habermas, *The Structural Transformation of the Public Sphere* (London 1991) 2.

2 Habermas, *The Structural Transformation*, 27.

this process resulted in a new system of authority where people referred to the public instead of kings in claiming political power.

Habermas' work paved the way for a new field of research. Accompanying the English translation, a conference was organized at the University of North Carolina in 1989 with participants from backgrounds in history, philosophy and social sciences, among others. The reflections and critiques expressed at this conference were published, sparking a new debate on the origins and characteristics of the public sphere, which provided new insights in the nature of political cultures.³ Questions central to this debate concerned whether and when a rational, critical debate ever emerged, if Habermas' public sphere is ideal and whether and why it ever declined. Feminist and postcolonial critique centred on the exclusionary character of the public sphere.⁴

Gerard A. Hauser, professor of communication at the University of Colorado, uses this postcolonial and feminist approach, but also adds a perspective of rhetorical theory to come up with a new theory of the public sphere. He demonstrates that a more descriptive and less idealised theory is needed to study multiple public spheres that

actually existed in history. In his book *Vernacular voices: the Rhetoric of Publics and Public Spheres* (1999), Hauser poses a new rhetorical model of the public sphere, which was the reason why his work on this topic became influential. Both his and Habermas' book will be reviewed in order to understand the importance of these theories to historical research.

In *The Structural Transformation of the Public Sphere*, Habermas argues that the notions 'public sphere' and 'public opinion' came to oppose the old 'representative publicness' in which political authorities sought to represent the entire nation. This form of representation was the product of the feudal system with its privileges, hierarchical order of society and strong ties to religion. Authorities claimed to represent a higher power on earth. In Early Modern Europe, a bourgeois public sphere was created in which individuals started to share their opinions and knowledge. This new sphere was not controlled by the state, but was sustained by newspapers, journals, reading clubs, political clubs, coffeehouses and salons. People started to gather in these places to discuss societal matters and to share their criticism of the state of affairs. The biggest difference between the representative publicness and the public sphere was that people started to provoke discussion and challenge the authority of the state. Habermas investigated how

3 Craig J. Calhoun (ed.), *Habermas and the Public Sphere* (Massachusetts 1992).

4 Ibidem, 3.

this shift in European political culture occurred and based his research on political documents, newspapers, journals and sociological and historical studies on media and the connection between rhetoric and politics. He argues that the theories of Immanuel Kant, Georg Hegel, Karl Marx, John Stuart Mill and Alexis de Tocqueville were crucial in theorising the bourgeois public sphere and the concept of public opinion.

Habermas traces the origins of the bourgeois public sphere to late-seventeenth-century Great Britain and eighteenth-century France. He connects it to the mercantilist phase of capitalism and the emergence of public newspapers and journals. As the state became depersonalised, a civil society was established. In this civil society the notion of 'public' became detached from the state and described as consisting mainly of the bourgeois educated classes. In the Ancient Greek city-state, the private sphere was attached to the home and the public sphere to the marketplace. In this public sphere individuals were treated as equals, although only those who possessed the right virtues (as listed by Aristotle) were granted political power. During the Middle Ages there was no public sphere at all. A public sphere within the political realm first appeared in Great Britain when politicians began to address a 'public spirit' in pamphlets and journals and an informed public became the carrier

of political criticism. In France, a public sphere arose during the French Revolution, which had been largely the result of the transition of representational publicness to a public sphere.

According to Habermas, the bourgeois public sphere declined because of the rising mass media and consumer culture. The critical public that once had been able to challenge the state's authority became a passive consumer public in a welfare state. In his latter work he developed his concept of the bourgeois public sphere into a normative framework, a counterfactual ideal against which one can measure historical reality. By studying the history of political institutions, he aimed to demonstrate that public opinion was used as a tool to establish the power of the middle class. Habermas was criticised for being too Marxist and too much focused on the male, middle class population. For instance, an influential feminist critique has been formulated by Nancy Fraser in 1990. She argues that the bourgeois public sphere was not accessible to everybody, and in fact

In Early Modern Europe, a bourgeois public sphere was created in which individuals started to provoke discussion and challenge the authority of the state

excluded women and other marginalized groups, who formed their own public spheres.⁵

Moreover, Habermas's work has deservedly been criticised for being idealistic and not based on historical evidence. He claims that the public sphere spontaneously came into existence, but several historians have argued that this was a longer process and that a public sphere was not created overnight. Mona Ozouf states that the concept of public opinion was often contested in France and not suddenly created.⁶ Jan Bloemendal and Arjan van Dixhoorn, also historians, have demonstrated that a public sphere already existed before the seventeenth century and that it did not require the critical national press or institutions that Habermas connects it to.⁷

However, *The Structural Transformation of the Public Sphere* is valuable to historians if read critically. We agree with Keith Michael Baker that we should not think of 'the public' in mere sociological terms but more as a poli-

tical and ideological construct.⁸ When this abstract concept is connected to theories on political culture, interesting new topics can be researched. During the *ancien régime* new meaning was given to this concept and Baker states that the invention of a political public sphere made the French Revolution possible. 'The public person of the sovereign was displaced by the sovereign person of the public.'⁹ Baker and Ozouf have both demonstrated that the public sphere was never a space connected to institutions that everyone could join or leave. It has always been an abstract idea, based on political imagery but with tangible effects on society. It is therefore not right to link the public sphere solely to the *bourgeoisie* and to point to a precise place of birth of the concept. A group of cultural historians who study the French Revolution (e.g. Baker, Ozouf, Sarah Mazah and Roger Chartier) have argued that precisely because this public sphere could not be located or spatialised, it was used as a political tool by different groups who presented the public as a mass subject. This observation has led to new historical research on, for instance, propaganda, revolutionary politics, and political symbolism.

Gerard A. Hauser's book *Vernacular*

5 Nancy Fraser, "Rethinking the Public Sphere: A Contribution to the Critique of Actually Existing Democracy", *Social Text* 25/26 (1990) 56-80.

6 Mona Ozouf, 'Public Opinion' at the End of the Old Regime', *The Journal of Modern History*, vol. 60 *Supplement: Rethinking French Politics in 1788* (1988) 13.

7 Jan Bloemendal and Arjan van Dixhoorn, *Literary Cultures and Public Opinion in the Low Countries, 1450-1650* (Amsterdam 2011).

8 Keith Michael Baker, *Inventing the French Revolution: essays on French political culture in the eighteenth century* (Cambridge 1990) 10, 199.

9 Baker, *Inventing the French Revolution*, 172.

Voices: The Rhetoric of Publics and Public Spheres has been perceived as an important, though not flawless, contribution to the ongoing debate. By including past responses to Habermas as well as by formulating his own critique on Habermas' ideal public sphere, Hauser led the discussion into a new direction. His aim is to explore the rhetorical character of the public sphere, public opinion and publics. First of all he states that the idealized universal public sphere, as is proposed by Habermas, neglects particular public arenas that are often situated in the margins of civil society, such as a feminine public sphere or a working class public sphere. He therefore assumes that there are multiple spheres existing at the same time, within the overarching Public Sphere that is situated between the state and the private sphere of the household. Hauser does not want to focus on an idealized version of a public sphere, as is done by Habermas, but instead analyses actually existing spheres. He furthermore argues that interests and emotions play a key role in the formation of public spheres and should not be neglected. '[P]eople become engaged because issues touch their lives.'¹⁰ Instead of claiming that public conversations will eventually lead to consensus, Hauser states that the best you can hope for is a state of

agreement among the participants. Consensus can happen, but whenever this is not the case, you cannot speak of an imperfect public sphere. Tolerance is the keyword, because differences among individuals and groups are part of a public sphere.

Consequently, Hauser defines the concept of public sphere as 'a discursive space in which individuals and groups associate to discuss matters of mutual interest and, where possible, to reach a common judgment about them.'¹¹ This rhetorical model is not class-based but discourse-based, and its critical norms are derived from actual discursive practices. There are multiple public spheres which together constitute the Public Sphere, defined as 'the undifferentiated public domain in which civic conversation, in general, occurs.'¹² In a public sphere rhetorically salient meanings emerge. Publics and public discourse generate shared meanings, which participants and leaders will have to interact with. Instead of conflict and legitimisation, this concept of public sphere foregrounds meaning and mutual understanding. In order to

*Hauser's
model could
be used as
a tool to
understand
historical
reality, with
all its flaws
and shadings*

10 Gerard A. Hauser, *Vernacular Voices: The Rhetoric of Publics and Public Spheres* (Columbia 1999) 51.

11 Hauser, *Vernacular Voices*, 61.

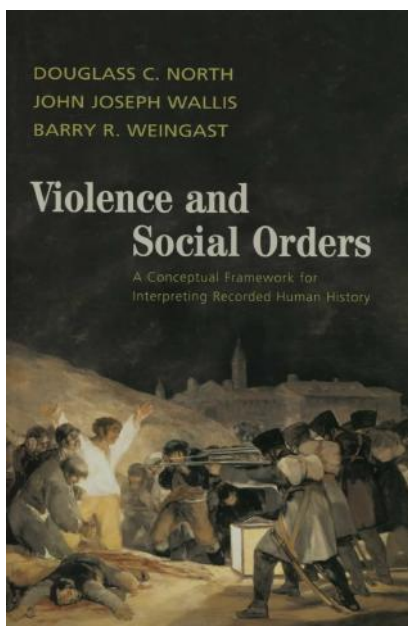
12 Ibidem, 61.

say something about publics and public opinion, you have to listen to different kinds of voices. Not only the discourse of public intellectuals and media elites matter, but also the daily conversations in public spaces like shopping malls and parking lots. These are the vernacular voices that gave the book its name.

After the first chapters, which form the theoretical backbone of his book, Hauser continues with four case studies: post-communist Poland and Yugoslavia; the Meese Commission and the public debate on the restriction of pornography; the Iranian hostage-taking crisis during the Carter administration; and public correspondence and Roosevelt's speeches during the 1940 presidential election race. These chapters lack the ability to successfully put his ambitious theory into practice. While his aim was to analyse vernacular rhetoric, for the most part he uses official documentation or elite media content to reconstruct a public sphere. Nevertheless, this book is an important contribution to the continuous discussion on the subject of public sphere. It offers historians more useful tools to examine publics and their opinions, because of its descriptive nature and attention to historical particularity. Instead of assuming an a-historical ideal public sphere, his model could be used as a tool to understand historical reality, with all its flaws and shadings.

Although Habermas has received a

fair amount of critique on his ideas, his theory is only rarely completely abandoned by scholars that join him in the ongoing debate on the public sphere. But there are still questions worth answering. For instance, if we use Hauser's broader definition of the public sphere, what can we say about the origins of public spheres further back in history? Hauser stresses the importance of investigating vernacular voices, but he himself failed to put this desire into practice. Can historians successfully reconstruct these casual conversations before the age of the Internet? And does this contribute to a fuller understanding of the Public Sphere or public spheres of a particular place and time? Despite all these methodological challenges, the debate on the public sphere is still very important to historical studies; in order to investigate the voices of public opinion, we need to realise to what public these voices belong.

Douglas C. North, John J. Wallis
and Barry R. Weingast

***Violence and Social Orders: a
Conceptual Framework for Inter-
preting Recorded Human History***

Cambridge University Press (2013),

ISBN: 9781107646995

Probing the Institutional Foundations of Development

GIJS DIELEN

Since Adam Smith published his *Wealth of Nations*, one of the central questions in economics and economic history has been why some societies are rich and others are poor. In *Violence and Social Orders* (2009) Douglass C. North, John J. Wallis and Barry R. Weingast, some of the world's leading experts in the field of New Institutional Economics (NIE), attempt to provide us with an answer. NIE has introduced a wide range of institutions – rules that facilitate human interaction and transactions including laws, regulations as well as norms and values – into the field of economic history, for which North in his part received the Nobel prize in 1993 for renewing the field by ‘applying economic theory and quantitative methods in order to explain economic and institutional change’.¹ The book presents an integrated historical account of how societies in the western world developed such inclusive institutions out of the need to contain violence. In this development, the authors discern three society-types of which they analyse two; the *natural state* and *open access order*.² The first is dominated by power-

1 ‘Douglass C. North – Facts’, http://www.nobelprize.org/nobel_prizes/economic-sciences/laureates/1993/north-facts.html (version 13 April 2015).

2 The first society type identified in the book which preceded the other two is the ‘foraging order’ of which the hunter-gatherer societies

ful coalitions protecting their rents and interests by limiting access to institutional forms and trade, whereas the latter is characterised by open competition, impersonal and inclusive markets and a government monopoly over violence.

North *et al.* provide us with an interpretation of a wide range of institutional adaptations crossing ages and geographical boundaries. Not only the Carolingian and Aztec empires are considered natural states, but also modern-day Congo, Mexico and the Philippines.³ Through deductive reasoning, the authors emphasize property rights, participation in the market economy and political competition which make open access societies more adaptable to changing circumstances. Proper institutions, in short, are those that support private contracts and provide protection against expropriation by political groups. The institutions chosen to form the root of their argument are those that we deem vital for develop-

are characteristic. This foraging order, however, is not used to support their core arguments: D. North, J. Wallis en B. Weingast, *Violence and Social Orders: A Conceptual Framework for Interpreting Recorded Human History* (Cambridge 2009) xi.

3 North, Wallis and Weingast have edited a book in which their analytical framework is applied on numerous cases, amongst which the above mentioned: D. North, John J. Wallis, Steven B. Webb and Barry R. Weingast (eds.), *In the Shadow of Violence. Politics, Economics and the Problems of Development* (Cambridge 2013)

ment in the Western world today.

Even though an analysis of these aspects is worthwhile, it is not the first time this story has been told. The ingenuity of this book rests with its presentation of the logic behind the elite groups that dominate these natural orders. In a natural state, the balance of power is only maintained through personal relationships, the attainment of privileges and control of violence. Violence reduces rents, and safeguarding these rents requires a limited access to institutions. Consequently, the elite coalition has incentives to prevent violence. Therefore, bribery, lobbying and other corrupt practices actually contribute to the stability of the natural state by maintaining the balance between elites and deterring violence. It is only when conditions arise in which elites regard the introduction of three doorstep conditions as in their own interest that a transition to the open-access state becomes possible: 1) the creation of perpetually lived organizations 2) the enforcement of property rights including the application of law to elites and 3) consolidated political control over the military apparatus. In other words; according to the authors, the answer to Adam Smith's question formulated in the introduction of this review lies with the institutions that altered the incentives individuals and groups face and thereby limited the use of violence. However, as has become clear in the above,

their account of the behavior of these elite coalitions central to institutional change largely hinges on game-theoretical presuppositions rather than empirical data.

According to North *et al.*, the institutional arrangements that facilitated the Industrial Revolution and modern economic growth came to be in the years after the Glorious Revolution of 1688. In the attempt to ‘solve the domestic political and constitutional problems of the previous century’, Britain developed a central system in which efficient financial institutions flourished and parliament constrained arbitrary governance by the king.⁴ Therefore, it was centralization, according to the authors, which offered the key to unlocking the legal framework that enabled private contracts to promote economic transactions and thereby transform Britain into an open-access society. Although the importance of cultural forces is also acknowledged, the reader is left somewhat in the dark concerning the influence of these aspects.

Their compelling interpretation has enticed historians and economists alike to develop a response to their account of the relationship between political institutions and economic growth. There is growing consensus among economic historians that North’s basic ideas

are correct; the institutional make-up of a society is the determinant factor in shaping the ‘rules of the game’ and subsequently determines economic performance.⁵ *Violence and Social orders*, however, offers an interpretation in which these institutions are bundled together and therefore does not provide insight into the relative role played by the different institutions brought forward. Consequently, which institutions were the determining factors for inducing ‘modern’ economic growth remains a topic of fierce debate. Moreover, North *et al.* offer a somewhat old-fashioned neoclassical and functional interpretation: institutions exist because they are efficient. As Sheilagh Ogilvie has pointed out, alternative explanations of institutions which incorporate their distributional effects and the bargaining processes that lead

An essential question left unexplored by North et al.’s framework is why these institutions in particular, and not others, came to be in the first place

4 North *et al.*, *Violence and Social Orders*, 243.

5 Some ideas presented in the book have been developed earlier by Douglass North, for a short overview of the reception of these ideas: J. Groenewegen, A. Spithoven and A. van den Berg, *Institutional Economics: an introduction* (New York 2010) 2–42.

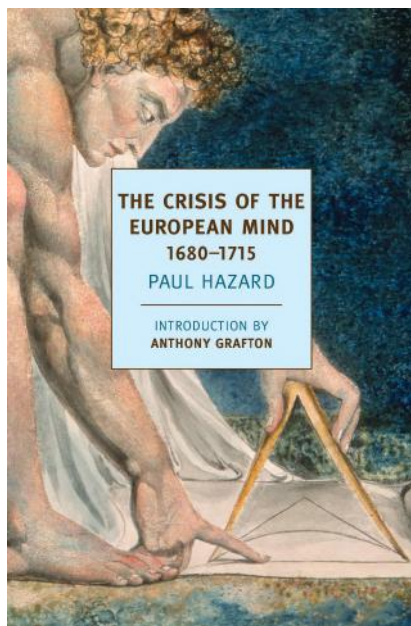
to their creation might provide us with a more complete interpretation of pre-modern economic growth.⁶ Therefore, an essential question left unexplored by North *et al.*'s framework is why these institutions in particular, and not others, came to be in the first place. Endeavours to answer these questions might produce further insights into why and when these institutions came to be.

So where does this leave us? Since its publication, *Violence and Social Orders* has shaped academic discourse in the field of social and economic history. The compelling and influential work demonstrates that New Institutional Economics has diversified the field rather than reduced it to one dominated by quantitative analysis. The authors remind us that their ambitious work is not an encyclopaedic economic history of the world. Rather, history provides us with 'examples and illuminations' for developing and understanding their ideas which provides their argument a somewhat selective and unstable fundament at best.⁷ Therefore, one of the obvious limitations of such a conceptual framework is that the authors do not

offer historians an explicitly falsifiable model. Yet, the ideas presented in their provocative read are worthy of historical exploration nonetheless.

6 S. Ogilvie, 'Whatever is, is Right?' Economic Institutions in Pre-Industrial Europe' in: *The Economic History Review, New Series*, 60:4 (Nov. 2007) 649-684.

7 North et al., *Violence and Social Orders*, XVIII.

Paul Hazard

*The Crisis of the European Mind,
1680-1715*

ISBN: 9781590176191

NYRB Classics, 2013, €24,95 p. 480.

Timeless Work on the Trans- formation of European Thought

HENK-JAN DEKKER

Interpretations of history are constantly updated and transformed. As a result of these far-reaching changes in interpretation, works of history written only two or three decades ago are now considered to be outdated. The book by the Belgian historian Paul Hazard discussed here forms an exception to this rule. It first appeared in 1935 in French as *La Crise de la conscience européenne* and attempts to narrate the story of what Hazard regards as a watershed moment in European intellectual history: the decades between 1680 and 1715, when quite suddenly a new and critical worldview emerged. The first English translation appeared in 1953, and recently, the New York Review of Books decided to reprint it, supplemented with an introduction by Anthony Grafton. This seems to indicate that this book is still of interest to modern readers and historians of the Enlightenment, and indeed, even if historical scholarship might have made significant progress in the meantime, it seems that many of the conclusions of this work on a pivotal period in early modern history are still supported by present-day historians. Jonathan Israel for example, discusses it in *Radical Enlightenment* and calls it a “seminal work”.¹ Another prominent scholar of

1 J. Israel, *Radical Enlightenment. Philosophy and the Making of Modernity, 1650-1750* (Oxford 2001) 20-21. Israel agrees with Hazard's conclusions, except for the date: he thinks that

the Enlightenment, Margaret Jacob, has also written about Hazard, indicating that despite its age, this book has not lost its value. Jacob pays tribute to this “classic work” with the following words: “[Hazard] propounded a thesis that has admirably withstood the passage of time and been capable of absorbing many, but by no means all, of the historical studies appearing since the Second World War”.² According to Jacob, Hazard introduced the concept of a crisis, and in doing so started a new discussion that is still being conducted today: “There can be no higher tribute to an historian of any generation than to acknowledge that he or she set the terms of an historical discussion. We simply cannot understand the extraordinary transformation that occurred within European thought in those decades without invoking the concept of *la crise* as first identified by Hazard.”³ Whereas some of Hazard’s propositions might not be supported anymore by contemporary scholarship, its central thesis has not lost its validity over the last decades. Additionally, the continuing interest in the book has probably also to do with the fact that it is very well-written.

What exactly does this idea of an

the decisive events already started before 1680.

2 M. Jacob, “The Crisis of the European Mind: Hazard Revisited” in P. Mack and M.C. Jacob (eds.), *Politics and Culture in Early Modern Europe* (Cambridge 1987) 251.

3 Ibidem, 251-252.

intellectual crisis entail according to Hazard? His central thesis is that in the years between 1680 and 1715 a decisive turn occurred in the ‘European mind’: to a large extent, the orthodox and Christian world view collapsed, and a more modern and critical outlook on the world was born. As Hazard himself puts it: “One day, the French people, almost to a man, were thinking like Bossuet [the conservative theologian]. The day after, they were thinking like Voltaire.”⁴ Although obviously the change did not take place overnight, within a few decades a complete upheaval of values had occurred and it is this development that Hazard tries to trace in the intellectual history of the period. Hazard does not so much argue

*One day the
French people
were thinking
like Bossuet.
The day after,
they were
thinking like
Voltaire*

for this conclusion in a methodological way, but draws on a large array of sources which he synthesizes into an eloquent narrative of the period. What is remarkable about this book is the scope of the areas that are discussed: Hazard not only includes numerous thinkers and movements from all over Europe, but also discusses intellectual changes in such diverse topics as history, theo-

4 P. Hazard, *The Crisis of the European Mind, 1680-1715* (New York 2013), xiii.

gy, science, law and the arts. To give just one example: this is the period in which a number of rationalists (Spinoza, John Toland and other English deists) start criticizing Christianity from the standpoint of reason, while others discredited miracles and all kinds of occult beliefs: e.g. Pierre Bayle, Balthasar Bekker, Anthonie Van Dale and Bernard Fontenelle. The fact that a large number of such trends can be shown to originate and proliferate between 1680 and 1715 is evidence for Hazard's central thesis.

In contrast to the analytical and sometimes dreary style of much contemporary academic writing, Hazard's book is full of witticisms and vivid and eloquent descriptions which convey something of the fervour of the age he is writing about. He has a great command of a large number of sources and he presents them to his readers in a passionate narrative. What he achieves in doing so, is above all to give his readers a real feel for the period. It is almost as if we can feel the excitement that the new way of thinking brought with it. As noted, to a large extent this is a consequence of Hazard's writing style. To give just one example out of many, in characterizing Jean Le Clerc, an astonishingly productive editor of learned magazines, Hazard conveys his admiration for this productivity: "His volumes pile up and up, and the sight of them warms his heart. [...] He represents a type of which there were many

examples these days, learned men who, after writing all day, must have gone on writing all night, otherwise how could they have contrived to leave such stacks of printed matter behind them?"⁵ This style of writing is something that not all historians are capable of, but those who can should use it more to convey something of the passion they feel for their subject. After all, as historians we are convinced that the past – or at least that part of it that one specializes in – is interesting, yet many historians do an admirable job of concealing that interest. I am not arguing that it is a good idea to write all history in the manner of Hazard: it might not be suitable for every question posed to history, and it is not always conducive to clarity. It would be nice, however, if historians tried to win over their public a little more for their work.

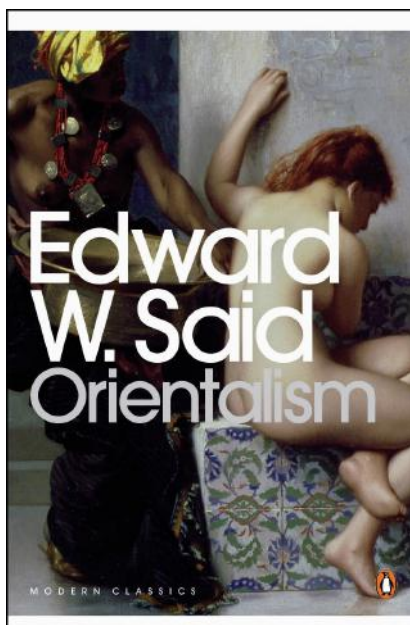
Writing in a narrative style has the advantage of making this book a supremely enjoyable reading experience, but there are also downsides to the book. Hazard barely uses footnotes and it is often hard to tell where he is summarizing, paraphrasing or even quoting a primary source. His encyclopaedic grasp of the sources enables him to tell his story in an uninterrupted flow which brims with erudition, but at the same time frustrates the scholar who wants to know where exactly

5 Hazard, *The Crisis of the European Mind*, 87.

Hazard finds evidence for his thesis. It must also be noted that whereas his descriptions of individual figures and intellectual movements are often very accurate, his larger generalizations tend to be somewhat tenuous and debatable, as Grafton points out in his introduction: "The larger webs of interpretation that Hazard spun were weaker than his readings of individual texts and traditions".⁶ Also, well-read as Hazard is, he does not cover all the bases: the history of the physical sciences for example deserves more mention, as Hazard predominantly discusses developments that might be located within the humanities. Nevertheless, Grafton justly endorses the book as an opportunity "to learn an enormous amount about a crucial period in Europe's past" as well as a way of coming "into contact with the mind of a great European humanist – one who [...] found in history not only a refuge from the smelly little orthodoxies of his time but also the arms with which to resist them."⁷ Anyone who is interested in the (intellectual) history of the early modern period, would thus be hard-pressed to find a more engaging starting point than this absorbing account of the origins of the Enlightenment, which, as shown above, has still considerable validity according to contemporary historians.

6 Ibidem, x.

7 Ibidem, xi.

Edward W. Said

Orientalism: Western

Conceptions of the Orient

ISBN 039474067X

Penguin Modern Classics, 2013, p. 396.

€8,31

The Orient as the Shadow of European Identity

KLAUS NEUMANN

As the Islamic State of Iraq and al-Sham (ISIS) has spread across Iraq and Syria over the past 2 years, Western discourse has often framed ISIS as an organization literally seeking to re-create the sixth century norms under which Islam was born. Adjectives including barbaric and medieval are tossed about to describe a fundamentalist Islamist program whose justification is framed in terms of a sectarian religious worldview endemic to the region and simultaneously present in some residual form among immigrant groups in the west. Regardless of whether you believe the best comparison for ISIS is the Rashidun Caliphate or a modern Mexican drug cartel, the ease with which the group is perceived of as different due to some immutable constant emanating from the mysterious, pre-modern, spiritual, and highly violent Middle Eastern culture from which it stems can be seen as a legacy of a centuries old Orientalist discourse.

In his 1978 dissection of Orientalist discourse Edward Said takes a selection of texts produced by Western observers of the Orient between 1800 and 1970. Said reveals a series of consistently recycled images and stereotypes that are mutually reinforcing and ultimately derive their legitimacy from within the texts themselves. Said's accomplishment is to show how many ideas held as canonical within the field are based upon the work of authors

whose methods were unacademic due to their bias, limited scope, exclusion of key information, and disinterest in challenging established Western notions regarding the subject of inquiry. Said further displays the ability of these subjective works to act as authoritative reference points for Orientalist scholarship and the links between Orientalist works and broader political and cultural social projects. He establishes these links by going over a select authors' biographical information and providing a textual analysis of their works.

Orientalism in its narrowest sense refers to an academic field that has been dedicated to the study of the culture, geography, ethnography, politics, sociology, and religion of the various peoples of Asia. Said progresses through the history of the academic discipline roughly chronologically: he begins by looking at the foundational western authors and events that lent legitimacy to specific Orientalist tropes in the late 18th and early 19th Century, advances to illustrate the methods developed to reproduce and adapt Orientalist tropes through the late 19th and early 20th Centuries, and concludes with an exposition of how Orientalist structures and beliefs continued to function in the late 20th Century.

At the heart of Said's narrative lies a mutually reinforcing relationship between knowledge and power in which knowledge informs power and power

shapes knowledge. His treatise links many of the themes present in mid-20th Century academic discourses on the Orient to a process of self-definition on-going in Europe since medieval times that sought to identify the self via comparison to an Arab Islamic other. As this representation was adapted to validate and enable the colonial aspirations of European nations, a stark dichotomy rested at its core: a dynamic, diverse, and intellectually and culturally superior West was empowered to speak for and define an inferior, unchanging, monolithic, and disempowered Orient. The Orient becomes a shadow of European identity, 'a collective notion identifying "us" Europeans as against all "those" non-Europeans, and [centred on] the idea of European identity as a superior one in comparison with all the non-European peoples and cultures.'¹

Today, *Orientalism* is considered to be a foundational text for post-colonial studies. The work has helped motivate and inspire revolutions in a range of subaltern studies represented by works such as Martin Bernal's *Black Athena* and Hobsbawn and Ranger's *The In-*

*Today,
Orientalism
is considered
to be a
foundational
text for post-
colonial studies*

¹ Edward Said, *Orientalism* (Harmondsworth 1978) 15.

vention of Tradition.² Said's work has influenced universities across the U.S. and Europe to include writing by women and non-European thinkers and has encouraged a range of academic fields to challenge the Eurocentrism reproduced within their intellectual traditions.

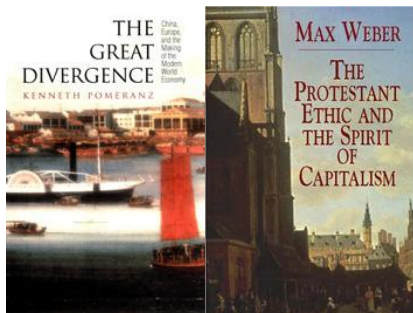
Criticism of Said's book has not been limited to the Orientalist scholars he castigates. Within the Orient, Said has been criticized for his portrayal of Marx as an Orientalist and his replication the Occident-Orient dichotomy by writing to a Western audience and relying on Western sources. Bassim Musallam, a Professor in Islamic Studies at Cambridge University, has suggested that Said's background as a Palestinian may have led to an unduly pessimistic tone. Said's work has also been accused of being alternately anti-Western, pro-Arab nationalist, or pro-Islamist in bent,³ allegations I believe reflect a standard appreciation of the subtlety of Said's argument and a complete misunderstanding of his stated purpose: to reduce the hostility that exists around the Orient-Occident dichotomy.

Said's work raises the question of how any cultural discourse, Orientalism being but a singular representative,

can be modified even as its shortcomings are exposed. One critique I have of Said is that his complex and dense prose limits his audience to intellectuals and academics, while the cultural discourse he seeks to counter has been and continues to be massively disseminated to a popular audience. As a call to action it seems to be one that is hesitant and unsure of the possibility to disrupt the symbiotic relationship between knowledge and power as it is codified into culture. It is also unclear how the relationship between knowledge, power, and action influences and even creates realities on the ground. To what extent, for example, does the representation of Sunni Muslim millenarian extremism as an irreconcilable and existential threat to Western culture create and expand the space for the existence of such a movement? On an even broader level, how has the West's portrayal of the Orient as an external other over the last three centuries led to a reaction within Oriental societies, expressed across social movements as diverse as Arab nationalism and fundamentalist Salafism, that seeks to repeat the process of creating the other with the roles reversed? Whatever the answer to these questions, the questions raised by Said's text remains as ever-present and unchanging as the Orientalist discourse it sought to expose.

2 Martin Bernal, *Black Athena. The Afroasiatic Roots of Classical Civilization* (London 1987) and Eric Hobsbawm and Terence Ranger. *The Invention of Tradition* (Cambridge 1983).

3 Said discusses Oriental critiques of his text in his Afterword to the 2003 Penguin Modern Classics edition, 329-354.

Kenneth Pomeranz

***The Great Divergence:
China, Europe, and the Making
of the Modern World Economy***

Princeton University Press, 2009, \$39.95,
p. 392. ISBN: 9781400823499

Max Weber

***The Protestant Ethic and the Spirit
of Capitalism***

Routledge classics 2001, €24,40, p. 271.
ISBN 0415255597

Regarding the Cause and Pe- riodization of the Great Diver- gence

CHRISTIAN KLÖTZER &
ALEXANDER VAN DEN BERG

Between the years 1500 and 1900 a remarkable macro-historical development took place. The Western World, meaning primarily Western Europe and the European settlements overseas, rose to global economic and political hegemony. Estimates of GDP per capita in the West show an explosion of production from about 1800 onwards, while other power centres of the world – such as China and India – stagnated. This process is called the ‘Great Divergence’, a term initially coined by Samuel Huntington in 1996, that has subsequently been elaborated upon by numerous scholars from many fields. Equally diverse have been the many explanations that have been put forward, even before Huntington made his contribution. Two of the most important books that have offered a possible explanation are Max Weber’s *The Protestant Ethic and the Spirit of Capitalism* and Kenneth Pomeranz’s *Great Divergence: China, Europe and the Making of the Modern World*, which we will discuss below. They form part of a larger debate that tries to identify both the causes and a periodization of this spectacular development.

One early contribution to the debate is that of Max Weber, a German sociologist who published an essay in 1905 that still remains a relevant piece of the puzzle today. In this essay on the Spirit of Capitalism he compares the trajectories of different European societies

following the Protestant Reformation. Weber departs from a collection of observations that lead him to suggest an affinity between some forms of Protestantism and a rapid development and adaptation to modern capitalism. He finds his hypothesis confirmed in the economic strength of nations like England, but also the Dutch Republic, which was the dominant actor of global capitalism for almost a century.

He explains this affinity through an inner-worldly asceticism that he finds in some forms of Protestant thought, especially Calvinist and Puritanical. Whereas the monk of the Middle Ages isolated himself from the world and devoted all his time and energy to study Scripture, the new Protestant theology sees hard work as an opportunity to work for the glory of God, and economic success as a sign of God's approval of their faith and commitment. The continuous reinvestment is a further sign of dedication, as exorbitance is considered sinful. Modern capitalism is not an invention of Protestants, but where this new conceptualization of work and the foundations for a modern capitalistic economy come together, the likelihood of rapid economic development increases considerably. Weber sees this as the driving force behind the rise of the West to economic and political dominance.

Weber's proposed link between Protestantism and the rise of capitalism has

been challenged from multiple angles. For example, some commentators have pointed out the existence of capitalism before the Reformation, or in Catholic-dominated countries. Wealthy city-republics of Renaissance Italy, such as Florence, share both characteristics.¹ But Weber insisted that his object of discussion is *modern* capitalism; the Florentine merchants who used their profits to lead a luxurious lifestyle are very different from Weber's austere middle-class entrepreneurs whose modesty sometimes bordered on self-deprivation.

*Weber insisted
that his object
of discussion
is modern
capitalism*

Furthermore, some authors have cast doubt on whether Weber has understood Calvinist doctrine correctly. The individualistic streak that seemed to value devotion to hard work may have been an aberration of the fundamentals of Calvinism. Even so, others argue, if that interpretation of Calvin's teachings was a social reality, it could have had the effects that Weber described regardless of whether it corresponded to religious doctrine.²

1 'Renaissance Florence: cradle of capitalism' (version 16 April 2009), *The Economist*, <http://www.economist.com/node/13484709> (17 February 2015).

2 Donald Frey, 'Protestant Ethic Thesis' (version August 14 2001), *EH.net*, <http://eh.net/>

In a more recent contribution, the Great Divergence: *China, Europe and the Making of the Modern World*, Kenneth Pomeranz rejects theories that focus on the Early Modern period, which according to him is too early and leads to teleological explanations. Pomeranz argues that as late as 1800, Europe and China were still not that far apart, especially in terms of production, capital and techniques. Only after 1800 can we see an explosive growth of European production and GDP per capita at purchasing power parity. He thinks we should look at the availability of resources because the lack of it, except for coal, made Europeans look elsewhere through colonialism. This gave Europe a stimulus for discoveries, military domination and provided Europe with many new products. China did not encounter this problem because China possessed enough raw materials. Though the European colonisation started much earlier than 1800, only when combined with industrialisation was Europe able to take the lead.

Pomeranz' second main point is that the conditions for industrialisation were more favourable in Europe in comparison with China. The first advantage was that the European mines were relatively wetter than the Chinese mines. This seems to be disadvantageous, but it me-

ant that Europe had to invent a steam pump to get rid of the water while China had to invent very complex ventilation tubes to prevent spontaneous combustion because it was so arid. The introduction of steam power drastically enhanced Europe's production capacity, giving them the possibility to pick up a lead on China and the rest of the world. The second advantage has to do with the most important resource for the Industrial Revolution: coal. China did possess coal but European coal was more easily obtained for three reasons. First, European coal seams were near the surface, which made them easier to mine. Second, European areas that had coal were located relatively close to populated areas, while Chinese coal was located in a remote corner of the country. Third, there was a relative abundance of easily navigable rivers available in England to transport coal while China's northwest didn't have these waterways.

Interestingly, Pomeranz argues that China's problems were not techniques, skills and economical conditions such as a capitalist economy, which were not worse than Europe's, he claims, but rather the distribution and proximity of such endowments. To a certain extent, he puts financial revolutions and scientific breakthroughs of the early modern period aside and focuses more on geography and industrialisation. He clearly and quite convincingly lashes out at

encyclopedia/the-protestant-ethic-thesis/ (16 February 2015).

Early Modern explanations. However, he neglects the factor of competitive struggle between European unified states, while China remained unchallenged for centuries.³

Pomeranz has been criticized for trivializing the differences between Europe and China before 1800. He seems to argue that the scientific revolution and enlightenment hardly caused any change until 1800. It may be true that only after 1800 Europe's GDP and production vastly increased, but the foundation of this success was laid much earlier. Early machines such as the spinning jenny and the flying shuttle were invented long before 1800 and significantly changed European industry while China remained relatively backward. This 'European spirit' – the drive to invent and innovate – is seen by some as the critical element in this story. Others point to Europe's Early Modern progress such as the huge improvements made in conducting warfare and navigation.

As is evident, Weber and Pomeranz look at very different factors and tell two very different stories. Weber uses a sociological and microscopic gaze, while Pomeranz has a macro-economical view. Weber looks at cultural

factors and their impact on economic development, while Pomeranz uses geo-economic factors. Because Pomeranz works with a macro vision, he treats Europe as one entity to be compared with China and India – with the exception of Britain, which receives special attention as the predominant industrial power in Europe. Weber describes in the first place a 'Little Divergence' within Europe that was eventually followed by a spread of capitalism to Catholic nations.

Furthermore, Pomeranz uses empirical economic data such as GDP, percentage share of world production and purchasing power parity to support his claims. This makes his work very convincing and understandable. Weber on the other hand uses the writings of eminent Protestant theologians, such

as Luther and Calvin, as well as documentations of church life in Protestant communities to make his case. This is a very different kind of argument as his intention is not to chronologically retrace the economic performance of two world regions, but rather to attribute sense to the economic behaviour of individuals. He is more in the business of interpreting observations than establishing hard facts, but he does it with a

*He seems to
argue that
the scientific
revolution
and
enlightenment
hardly caused
any change
until 1800*

3 P. O'Brien, 'Ten Years of Debate on the Origins of the Great Divergence' (version November 2010), <http://www.history.ac.uk/reviews/review/1008> (20 February 2015).

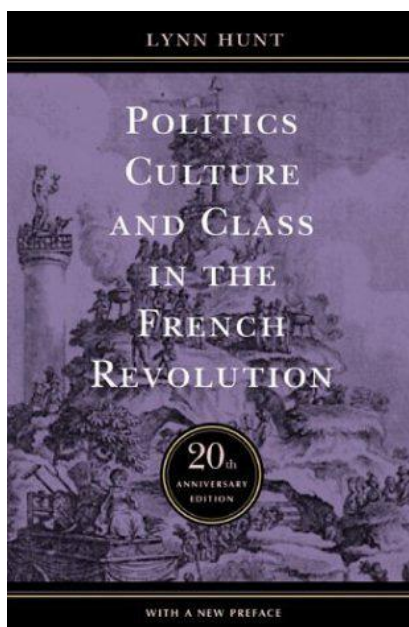
remarkable degree of thoroughness.

The difference in perspective also leads both authors to situate the Divergence in different time periods. Weber places the origins for European development in the 16th century, when Protestantism challenged the dominant Catholicism. Pomeranz places the divergence only after 1800 when European industrialisation overtook Asian production rates. However, despite the two authors' focus on different factors – or maybe precisely *because* of that – their works can also be seen as complementary. Weber explicitly rejects a monocausal analysis, and he insists on the fact that he only points out an *affinity* between Protestantism and modern capitalism. It may very well be that the inner-worldly asceticism and self-fulfilment prepared the ground for the subsequent economic developments in the course of the Industrial Revolution. Pomeranz on the other hand complements Weber by placing the discussion about Europe in a global debate and by stating that Great Britain enjoyed a geographical and material advantage.

One way or the other, both books have had a tremendous impact and are still debated today. Weber's thesis, by now more than a century old, may at first seem outdated. But it is still relevant for at least two reasons: first, despite the fact that it has been challenged from many angles, it still forms an important part of the academic

discussion on the subject. Secondly, Weber's approach has inspired more recent attempts at explanation that focus on a broader set of cultural factors. In combination with economic factors, these value patterns offer a better account of historic instances of economic development.⁴ Pomeranz has reignited the Great Divergence debate, and after his book was published the debate became more contentious and contested with many others responding and joining the fray. More importantly, Pomeranz heralded a shift in views about the Great Divergence. Whereas before him a majority of economists believed in European superiority before the Industrial Revolution, nowadays scholars are more sceptical about the early modern dissimilarities between Europe and China. Clearly, the final word has not been spoken yet.

4 J. Granato, R. Inglehart and D. Leblang, 'The Effect of Cultural Values on Economic Development: Theory, Hypotheses and Some Empirical Tests', *American Journal of Political Science* (1996) 607-631.

Lynn Hunt

Politics, Culture and Class in the French Revolution

University of California Press; 20th

Anniversary edition, 2004, €21,17, p. 275

ISBN 10 0520241568

A Cultural Pioneer

LAURENZO OLDŘICH RINAUDO

The French Revolution remains to date one of the topics which has most aroused people's passions. Amongst the proliferous historiography that emerged from various schools of thought integrating the significance of the event into a wider context, Marxism came to dominate French Revolutionary debate for most of the 20th century. According to Marxists, the Revolution essentially broiled down to class conflict, resulting in the rise and victory of the bourgeoisie. The primary concern of debates that stemmed from Marxist arguments was to look at the origins and outcomes of the Revolution, meaning that long term causes and effects came to overshadow the importance of political actions from 1789 to 1799. It was not until the 1970s that French historiography took a cultural turn. The historian François Furet challenged Marxist approaches in *Penser la révolution Française* (1978), where he suggested a new approach to the Revolutionary studies by including culture as a defining element of the event. He criticised the work of historians of the Revolution for being blinded by political allegiances and being overconcerned with the relation between modern events and the Revolution. Instead, Furet called for a new understanding of the Revolution by observing continuity and change through a narrativistic approach.

It was in this context that Lynn Hunt, a historian from the Univer-

sity of California published her book *Politics, Culture and Class in the French Revolution*. Taking a detached and critical stance to the traditional approaches used to understand the Revolution, Hunt combined political analysis with cultural studies. Inspired by Furet and Mona Ozouf's *La Fête révolutionnaire 1789–1799* (1976), a study concerning the political significance of festivals and festivities during the revolutionary years, Hunt focuses on the reality of the Revolution through the concept of political culture. Through this she does not only offer a narrative of political actions during the Revolution; she also uncovers the rules of political behaviour through an analysis of values and expectations. In a rich and original study Hunt is able to demonstrate how revolutionaries were aware of their role in constructing a French nation with a new political identity. This cultural development is particularly important as it served as a model for European nationalist ideologies, which adopted similar techniques and ideas to create new political orders.

Hunt divides her analysis into two sections, each focusing on culture and sociology in order to offer a simple and clear picture of how French political behaviour evolved. In the first section, Hunt analyses what she calls the 'poetics' of politics, meaning the combination of conscious and subconscious cultural mechanisms constructed during the

French Revolution to renew society. As Hunt explains, the uniqueness of the Revolution lay in the realisation that politics could be a tool for reshaping opinions, causing a complete politicisation of daily life. As people developed tools to express political messages, symbolism took on an unprecedented role in French society ranging from clothing to festivals, art and literature. The struggle of opposing parties to ensure that people rallied around their message resulted in a strong visual symbolism. Phrygian caps and Cockades were just a few of the many visual tools used by people to show support or dissent to one of the factions. Hunt's analysis shows that the new symbols were not just a way to establish new identities, but cut France from its old royal symbols which served to rally supporters for the monarchy. In order to counter the proliferation of unofficial symbols, the government worked to create a coherent symbolic identity by using the ancient Roman Republican traditions and art as models.

In the second half of the book, the focus shifts towards the political geography of elections where Hunt seeks to understand the ideology and composition of the new political class, its geographical distribution and its resulting impact on political culture. The symbolism that developed in Paris served to unify the Republican movement while unofficial symbols emerging

across France effectively transmitted the same political messages in a form more familiar to the locals. Yearly local elections became a nationally recurrent event imbued with symbolical significance representing direct participation to state affairs, thus strengthening the perception of a French Republican identity. By looking at which social groups dominated different regions and why this occurred, we can see that the right wing was supported mostly by rich, agricultural and literate areas (most often close to Paris), while the left was consistently supported by the poor, less urbanised and illiterate areas such as Toulouse and Grenoble. However, while the parties on the right represented the interests of the landowners and those on the left the interests of peasants and urban workers, the social composition of the new political assemblies remained constant across France. While *Ancien Régime* administrators were removed from their posts, both right- and left wing departments saw the rise of merchants, artisans, lawyers and shopkeepers, marking a significant shift in politics. The political competition that derived from the regular renewal of councils stimulated active participation in social affairs and resulted in the creation of a strong political language and imagery which promoted the transition of a feudal to a democratic mentality. Whilst socially diverse, the revolutionary political class was

united by a revolutionary consciousness of anti-feudalism, anti-aristocracy, and anti-absolutism. In showing this, Hunt confirms parts of the Marxist claim that the Revolution was overall bourgeois in nature, but argues against the unity of political groups. Instead, their diversity contributed to the development of a rich French Revolutionary political culture through a tradition, rhetoric and imagery that rejected the past.

While Hunt's work is a remarkable feat of symbolical interpretation that ranges from clothes to literature, she fails to back up her conclusions with primary sources and instead applies what appear to be modern interpretations about the use and importance of symbols. This issue derives from the fact that Hunt's understanding of revolutionary symbolism is not integrated with the history of ideas, a necessary component in contextualising and understanding political mentality. If political culture is supposed to illuminate us about values and expectations in a political system, then excluding an analysis of its theoretical and ideological basis makes it harder to see the connection between theory and reality. By omitting political

*The value of
Hunt's research
lies in her
attempt to
understand the
psychology of the
revolutionaries.*

discussions, traditional texts of the Revolution such as the *Declaration of the Rights of Man and Citizen* and the importance of the ideas that fuelled these texts, we lose a sense of the struggle that existed amongst the revolutionaries in creating symbolical imagery and the ideological conflict between the parties for the dominance over the country's new political scene. As a pioneer of the cultural turn in French Revolutionary studies, we can understand the reason why Hunt chose to break from using a history of ideas. Trying to stimulate new research fields, the great value of Hunt's research lies in her attempt to understand the psychology of the revolutionaries by seeing how they visualised symbols and why they used them the way they did. By analysing culture before society, Hunt's research broke from the traditional concerns of historians of the Revolution and demonstrated that we need to look at culture before we can understand revolutionary dynamics. As this book remains a reference for historians thirty years after its publication, whether by encouraging new approaches to studying the French Revolution or further cultural research, it remains a classic for anyone wishing to embark in understanding the mentality of the period.

GEZOCHT: KOPIJ

De redactie is altijd op zoek naar verfrissende, originele en kritische kopij. Heb jij een paper of een scriptie geschreven en wil jij een breder publiek dan alleen je docent en je oma? Stuur nu je stuk op naar de redactie!

Nog geen scriptie geschreven maar wel je ongezouten mening over een recent uitgekomen geschiedenisboek geven? Dat kan!

Meer informatie over publiceren is te vinden op de website van Aanzet. Kijk bij Auteursrichtlijnen waar je scriptie, kopij of recensie aan moet voldoen.

Houd verder de Facebookpagina, Twitter en de website van de Aanzet in de gaten voor nieuws, oproepen voor inzendingen en meer...

Aanzet.wordpress.com

Redactieaanzet@uhsk.nl

Facebook.com/historischtijdschriftaanzet

HISTORISCH TIJDSCHRIFT AANZET ZOEKT NIEUWE REDACTIELEDEN!

Ben jij bachelor- of masterstudent Geschiedenis en heb je ambitie en een goed gevoel voor taal? Als redacteur bij Aanzet, hét semiwetenschappelijke tijdschrift door en voor Utrechtse geschiedenisstudenten, begeleid je studenten bij het omschrijven van hun scriptie naar een artikel. Daarnaast verzorg je verschillende rubrieken.

We zoeken gemotiveerd redactietalent om ons team te versterken vanaf 1 september 2015. Hoe ver je in je studie bent is onbelangrijk. We bieden een leerzame, inhoudelijke maar ook gezellige uitdaging naast je studie.

Stuur voor 15 juni a.s. je sollicitatie, begeleid door een korte motivatie, naar redactieaanzet@uhsk.nl.

S. Johnson
-68